

BOGUSŁAW GEDIGA

CMENTARZYSKA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W BADANIACH STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH

I. WSTĘP

Rekonstrukcja obrazu stosunków społecznych określonego etapu historycznego jest dokonywana zazwyczaj na podstawie analizy całokształtu aktualnie dostępnych źródeł. Cmentarzyska więc nie stanowią jedynej bazy źródłowej dla archeologa do badań w tym zakresie. Każda jednak kategoria źródeł archeologicznych takich, jak osady, skarby, cmentarzyska itp., poza cechami wspólnymi posiada również swoją specyfikę i ich analiza oraz interpretacja historyczna w aspekcie określonych zagadnień nie może tego nie uwzględniać. Podobnie też nie można pominąć charakterystycznych cech poszczególnych kategorii źródeł określonego okresu chronologicznego, które nieraz decydują o ich wartości poznawczej. Tak więc cmentarzyska kultury łużyckiej różnią się, jeśli chodzi o ich wartość poznawczą, od np. cmentarzysk okresu wczesnego średniowiecza. Zasadniczy zwrot, jaki dokonuje się w obrządku grzebalnym w pierwszych okresach epoki brązu, sprawia, że od III okresu tej epoki mamy na terenach zajętych przez kulturę łużycką do czynienia z powszechnie panującym obrządkiem ciałopalnym. Istnieją jednak wyjątki, tak że lokalnie spotykamy również groby szkieletowe w okresach epoki brązu¹ oraz u schyłku tej epoki i w okresie halsztackim. Zwyczaj ciałopalenia obniża wartość źródłową cmentarzysk, z tego m. in. względu, że ogranicza obserwacje antropologiczne, co ma swoje odbicie również w interpretacji grobów w innym aspekcie. Ważny jest również fakt, że do badań kultury łużyckiej nie posiadamy żadnych źródeł pisanych, które można by wykorzystać jako materiał pomocniczy lub porównawczy. Specyficzne cechy cmentarzysk kultury łużyckiej, które je różnią od innych, wiążą się z charakterem kul-

¹ J. K o s t r z e w s k i, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 41; B. G e d i g a, M. G e d l, *Wczesnołużyckie cmentarzysko o mieszanym obrządku pogrzebowym w Krzanowicach, pow. Opole*, „Archeologia Śląska”, t. 2:1959, s. 30, 31.

tury, jak również z aktualnym stanem badań nad nią (np. problem datowania). Wszystkie wymienione cechy, zresztą niekompletne, są w zasadzie cechami nie zawsze tylko cmentarzysk kultury łużyckiej. Cały ich jednak zestaw jest specyficzny dla nich i określa ich wartość poznawczą, m. in. w interesującym nas zakresie. Wydaje się, że w świetle tych uwag jest rzeczą uzasadnioną zawężenie tematu wyłącznie do cmentarzysk kultury łużyckiej. Jest jednak oczywiste, że niektóre normy postępowania przy analizie cmentarzysk z okresu kultury łużyckiej w aspekcie stosunków społecznych są podobne do stosowanych przy badaniu cmentarzysk z innych okresów chronologicznych, jak i innych kategorii źródeł archeologicznych.

W pracy niniejszej ograniczamy dalsze uwagi do niektórych zagadnień stosunków społecznych. To zawężenie tematu jest uwarunkowane szeregiem czynników, które pokrótce wyjaśnimy.

Pod pojęciem stosunków społecznych rozumiemy bardzo różnorodny i skomplikowany wachlarz zagadnień, związanych z całokształtem współżycia ludzi na określonym etapie historycznym. Obok więc stosunków ekonomicznych obejmuje on również stosunki wynikające z życia rodzinnego, istniejących zasad moralnych i zwyczajów, dalej stosunki polityczne i prawne². Źródła archeologiczne zasadniczo umożliwiają w ogólnych zarysach rekonstrukcję całokształtu procesu rozwojowego społeczeństwa ludzkiego i jego prawidłowości³. Pełne jednak odtworzenie obrazu stosunków społecznych odległych okresów chronologicznych, do których również można zaliczyć okres trwania kultury łużyckiej, jest w tej chwili niemożliwe. Nawet dalszy postęp w zakresie metod badawczych nie pozwoli nam na podstawie źródeł archeologicznych na wyjaśnienie najrozmaitszych przejawów stosunków społecznych, np. wielu zagadnień z zakresu sposobów sprawowania władzy czy realizowania prawa itp. Na trudności te zwracano już niejednokrotnie uwagę, wystarczy wspomnieć tylko V. G. Childe⁴ i S. J. de Laet⁵. Tu jednak należy zaznaczyć, że zupełnie nie do przyjęcia, głównie w wypadku ostatniego z podanych badaczy, jest jego sceptyczne stanowisko co do możliwości poznania istotnych cech danej formacji społeczno-ekonomicznej, m. in. mając na uwadze prawidłowość przebiegu procesu dziejowego.

² O. Lange, *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1959, s. 16, 29.

³ W. Hołubowicz, *O metodzie publikacji źródeł archeologicznych*, Wrocław 1959 (powielone), s. 8—13, 38, 39. Tamże dalsza literatura, a także W. Antoniewicz, *O Polskim Atlasie Archeologicznym*, „Archeologia Polski”, t. 2:1958 z. 2, s. 190 n.

⁴ V. G. Childe, *Rozwój społeczny*, „Postępy Archeologii”, nr 2:1955 m. in. s. 65, 66.

⁵ S. J. de Laet, *Archeologia i jej problemy*, Warszawa 1960, s. 131.

Drugim czynnikiem, który został wzięty pod uwagę przy takim formułowaniu tematu, jest dotychczasowa praktyka badawcza w zakresie interpretacji materiału źródłowego, pochodzącego z cmentarzysk kultury łużyckiej, w aspekcie zagadnień społecznych. Do nielicznych bowiem do tej pory należą próby interpretacji cmentarzysk odnośnie do interesującej nas problematyki. Również tylko nieliczny wybór zagadnień z tego zakresu został próbami tymi objęty. Trudno jest więc w tej chwili teoretycznie określać wartość poznawczą omawianych obiektów, biorąc pod uwagę dotychczasową praktykę badawczą. W związku z tym w pracy niniejszej zajmiemy się głównie tymi zagadnieniami, które były już dotychczas podejmowane, oraz będziemy się starali ocenić dotychczasowe zasady postępowania i wysnuć na tej podstawie pewne wnioski.

W polskiej literaturze archeologicznej brak jak dotąd pracy poświęconej zagadnieniu, które jest problemem naszych rozważań. Brak również prób określających zasady postępowania przy analizie i interpretacji historycznej cmentarzysk kultury łużyckiej w aspekcie całokształtu zagadnień stosunków społecznych⁶. Pierwszą próbą omówienia możliwości poznawczych, jakie stwarzają cmentarzyska odnośnie do zagadnień struktury społecznej od paleolitu do okresu wczesnego średniowiecza, jest praca J. Gąssowskiego⁷. Jednak, jak na to zwrócono już uwagę⁸, w sposób szerszy zostało to zagadnienie omówione jedynie w aspekcie cmentarzysk wczesnośredniowiecznych. Jeżeli chodzi o inne okresy chronologiczne, to autor ogranicza się raczej do szeregu luźnych uwag, które nie wyczerpują tematu. Również omawianemu zagadnieniu poświęcił nieco uwagi M. Gedl⁹. Autor stwierdza, że należałoby brać pod uwagę przy interpretacji cmentarzysk: rozmieszczenie grobów i dysproporcje w ich wyposażeniu. Przy tym ostatnim zwraca uwagę, że byłoby wskazane rozpatrywać to zagadnienie w obrębie jednego cmentarzyska ze względu na możliwość istnienia różnych zwyczajów pogrzebowych w ramach poszczegół-

⁶ Nie bierzemy pod uwagę prac, które zajmują się ogólnie zagadnieniem analizy treści historycznej źródeł, chociaż w sformułowanych tam zasadach będą się w pewnym stopniu mieściły stosowane w interesującym nas zakresie. Np. Hołubowicz, *O metodzie...* G. Labuda, *Próby nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1:1957.

⁷ J. Gąssowski, *O roli cmentarzysk jako źródeł do badania struktury społecznej ludności*, „Archeologia Polski”, t. 1:1957, s. 32—77.

⁸ E. Dąbrowska, H. Zollówna, *Z problematyki społecznej cmentarzysk wczesnośredniowiecznych — uwagi na marginesie pracy J. Gąssowskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 7: 1959 nr 2, s. 302.

⁹ M. Gedl, *Uwagi o gospodarce i strukturze ludności kultury łużyckiej w południowej Polsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia i Rozprawy, t. 32, Kraków 1961, s. 13, 14. Za udostępnienie mi tej pracy w maszynopisie składam Autorowi podziękowanie.

nych grup ludzkich. Dalej autor sądzi, że wyposażenie w przedmioty metalowe może mieć szczególne znaczenie, ponieważ mogło ono nie być tak bardzo unormowane i ujednoczone przez panujące zwyczaje, jak wyposażenie w ceramikę¹⁰.

Obok wymienionych prac istnieją liczniejsze przykłady, zarówno w polskiej, jak i obcej literaturze archeologicznej, praktycznej interpretacji treści źródeł archeologicznych, w tym także i cmentarzysk, w aspekcie stosunków społecznych. Próby podejmowano zarówno w pracach syntetycznych, jak również przy opracowaniach poszczególnych obiektów. Szerzej zajmiemy się nimi w dalszej części niniejszej pracy.

II. CHARAKTERYSTYKA DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH NA PODSTAWIE CMEN TARZYSK KULTURY ŁUŻYCKIEJ

Coraz częściej, zwłaszcza w polskiej literaturze archeologicznej okresu powojennego, natrafiamy na próby rekonstruowania obrazu stosunków społecznych dla różnych okresów chronologicznych. Pozostaje to bez wątplenia w dużym związku z metodologiczną przebudową warsztatu badawczego, która dokonała się w tym czasie u znacznej części polskich archeologów. W tym rozdziale pracy omówimy kilka takich prób, które wykorzystywały w całości lub częściowo źródła, pochodzące z cmentarzysk kultury łużyckiej. Będą one stanowiły materiał przykładowy do dalszych rozważań. Nie będziemy podawać wszystkich przykładów, ponieważ sposób analizy i interpretacji jest u wielu podobny. Równocześnie, jak to już wspominaliśmy, wachlarz zagadnień związanych z problemem stosunków społecznych, które były dotychczas podejmowane na bazie źródeł uzyskanych na badanych cmentarzyskach, jest ubogi i jednokierunkowy. Nie można tej sytuacji tłumaczyć jedynie zbyt małą wartością poznawczą w tym zakresie cmentarzysk kultury łużyckiej. Przyczyn należałoby też szukać w braku odpowiednio wypracowanych metod analizy i interpretacji uzyskanego materiału źródłowego. Byłoby więc rzeczą pożądaną zwrócenie większej uwagi na cmentarzyska kultury łużyckiej również z punktu widzenia zagadnień społecznych. Z okresu trwania tej kultury pochodzi bodajże największa ilość znanych cmentarzysk, z których bardzo wiele zostało przebadanych w znacznym stopniu. Dysponujemy więc pokaźną bazą źródłową i częstsze próby zanalizowania jej pod kątem omawianego zagadnienia stworzyłyby możliwość teoretycznego sformułowania lepszych norm postępowania w tym zakresie.

W powojennej archeologii polskiej określono w sposób ogólny obraz

¹⁰ L. G a j e w s k i, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1:1959, s. 122. Autor wyraża tam podobną opinię.

stosunków społecznych interesującego nas okresu. Brano przy tym pod uwagę prawidłowość procesu rozwoju społeczeństwa oraz dotychczasowy stan badań nad kulturą łużycką¹¹. Duża część badaczy wypowiada się za istnieniem patriarchalnej wspólnoty pierwotnej. Spotykamy jednak w literaturze dyskusyjne głosy w tej sprawie¹², których nie można uznać za bezpodstawne.

Posługując się kilkoma przykładami przedstawimy obecnie sposób, w jaki wykorzystywano materiał źródłowy, pochodzący z cmentarzysk, do formułowania wniosków na temat stosunków społecznych.

W. Antoniewicz¹³ podał kryteria wyróżnienia ustroju patriarchalnego w materiale źródłowym z cmentarzysk. Jeżeli chodzi o okres kultury łużyckiej, szczególne znaczenie posiadają dwa z podanych przez autora: 1 — groby ludzkie, indywidualne i podwójne (męskie i żeńskie), wśród nich męskie zawierają broń i narzędzia, a kobiece — ozdoby; 2 — stosunkowo bogate wyposażenie niektórych grobów męskich na cmentarzysku nasuwa, zdaniem autora, przypuszczenie pochówków patriarchów. W dalszej części swej pracy W. Antoniewicz podkreśla, że rolę, jaką odegrał zmarły za życia, oraz jego zamożność uwidaczniano w ilości i jakości dodatków ceramicznych, natomiast jeżeli chodzi o dodatki metalowe, ograniczono się do najniezbędniejszych.

Również próby uchwycenia przejawów stosunków matriarchalnych w materiale źródłowym z cmentarzyska spotykamy w opracowaniu wyników badań w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie¹⁴. Autor opracowania sądzi, że wyrazem takich stosunków są groby kobiece z dziećmi, czy też przewaga pochówków żeńskich nad męskimi.

W. Szafrąński w pracy poświęconej badaniom epoki patriarchalnej wspólnoty pierwotnej¹⁵ wykorzystuje również, w aspekcie interesujących go zagadnień stosunków społecznych, cmentarzyska, a faktycznie w pełni tylko jedno, tj. cmentarzysko z Czarnkowa. Autor, po przeprowa-

¹¹ M. in. W. Hołubowicz, *Zagadnienie periodyzacji dziejów społeczeństwa przedklasowego na terenie Polski*, „Sprawozdania PMA”, t. 4:1951 z. 1—2, s. 1—15; W. Hensel, *Próba periodyzacji najdawniejszych dziejów ziem polskich*, „Sprawozdania PMA”, tamże, s. 17 n.

¹² M. in. A. Gardawski, *Do rozkładu wspólnoty pierwotnej*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN*, Warszawa 1957, s. 153.

¹³ W. Antoniewicz, *Problem rozkładu wspólnoty pierwotnej na ziemiach Polski*, [w:] *Pierwsza Sesja...*, s. 121, 122.

¹⁴ Gajewski, *op. cit.*, s. 122.

¹⁵ W. Szafrąński, *Z badań nad epoką patriarchalnej wspólnoty rodowej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20:1954 z. 2, s. 125—127; tenże, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 33—36.

dzeniu ujęcia statystycznego materiału z tego obiektu, stwierdza częstsze występowanie przedmiotów z brązu w grobach bogatszych w naczynia. Wyróżnione w ten sposób zespoły W. Szafrąński jest skłonny uznać za groby należące do patriarchalnej starszyny rodowej¹⁶. W dalszej części wspomnianej pracy znajdujemy próbę ustalenia wielkości grupy ludzkiej korzystającej z tego samego cmentarzyska. Bierze się przy tym pod uwagę m. in. przeciętną śmiertelność i nową chronologię okresu halsztackiego proponowaną przez F. Behna¹⁷.

W pracy poświęconej kulturze łużyckiej na Pomorzu J. Kostrzewski¹⁸ podaje również kilka ogólnych uwag dotyczących stosunków społecznych tego okresu. Autor przytacza przykłady bogatszych pod względem wyposażenia grobów z różnych okresów trwania kultury łużyckiej na Pomorzu i stwierdza, że należy je uznać za groby wybitnych osób spośród miejscowej ludności, które osiągnęły wyższe stanowisko społeczne i majątkowe¹⁹. Na innym miejscu w tej samej pracy, omawiając groby grupy chełmińskiej w okresie halsztackim, stwierdza, że w porównaniu z grobami z tego okresu z Wielkopolski sprawiają wrażenie ubogich. Autor uważa jednak, że ubóstwo wyposażenia ma swoje podłoże w panujących na tym obszarze zwyczajach pogrzebowych²⁰.

Ten sam autor w pracy o wytwórczości metalurgicznej w Polsce²¹ wypowiada następujące uwagi dotyczące pozycji społecznej odlewców i zagadnienia własności narzędzi pracy: „fakt wyposażenia zmarłych odlewców w narzędzia pracy wkładane im do grobu świadczy o tym, że narzędzia były ich własnością osobistą, a nie własnością rodu, do którego należeli. Wynikałoby stąd, że odlewczy rzychło wyodrębnił się ze wspólnoty rodowej i cieszył się wyjątkowym stanowiskiem w społeczeństwie pierwotnym”²².

Niestety jak dotąd w polskiej literaturze archeologicznej przy opracowywaniu poszczególnych zbadanych cmentarzysk autorzy nieczęsto próbują analizować podawany materiał z punktu widzenia zagadnień stosunków społecznych. Tymczasem większe cmentarzyska lub w znacznym stopniu zbadane wymagają wnikliwej i wszechstronnej analizy w tym zakresie. Nawet podanie negatywnego wyniku tych prób, ale z przedstawieniem obranej metody postępowania byłoby bardzo pożyteczne.

¹⁶ Szafrąński, *Z badań...*, s. 126; tenże, *Skarby brązowe...*, s. 33—35.

¹⁷ Szafrąński, *Z badań...*, s. 127.

¹⁸ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 239.

¹⁹ Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 239.

²⁰ Kostrzewski, *op. cit.*, s. 232.

²¹ J. Kostrzewski, *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9:1953, s. 208, 209.

²² Kostrzewski, *op. cit.*, s. 208. Podobnie również w pracy: *Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 4:1953, s. 50, 51.

Przy opracowaniu wyników badań na cmentarzysku w Zdzienicach, pow. Turek²³, autor formułuje kilka uwag, m. in. na temat własności narzędzi pracy. Brak ich w grobach, który jest dosyć typowym zjawiskiem prawie dla wszystkich cmentarzysk kultury łużyckiej, skłania autora, podobnie zresztą jak i innych, do tłumaczenia istnienia tego faktu dziedziczeniem majątku czy rzeczy zmarłego przez krewnych. To, by narzędzia pracy stanowiły własność ogółu, jest zdaniem autora dosyć trudne w tej chwili do rozstrzygnięcia i podaje on powody, które takiej hipotezie zaprzeczają, m. in. wyodrębnienie się rzemieślników kowali. W dalszej części wspomnianej pracy zwraca autor uwagę na to, że nieliczne narzędzia, które spotykamy w pewnych grobach, nie świadczą bynajmniej o tym, że zmarły był ich użytkownikiem. Jeżeli chodzi o uchwycenie różnic społecznych, to — podobnie jak to było czynione w innych wypadkach i przez innych autorów — próbuje się tego dokonać, analizując obrządek pogrzebowy i wyposażenie grobów. Wyróżnione dalej w ten sposób groby, najbogatsze w obrębie grobów o takim samym obrządku szkieletowym, autor wspomnianego opracowania jest skłonny uznać za groby osób zamożniejszych, wyróżniających się pozycją społeczną.

Najczęściej, jak dotychczas, zarówno w literaturze polskiej, jak i obcej, jako wyraz zróżnicowania społecznego lub majątkowego uważa się zróżnicowanie widoczne w wyposażeniu grobów. Dotyczy to zresztą nie tylko okresu kultury łużyckiej²⁴. Część autorów podkreśla jednak znaczenie wierzeń i zwyczajów kształtujących to wyposażenie. Mniej posługiwano się w tym zakresie szerszą analizą obrządku grzebalnego i formy grobów. Jeżeli chodzi o pierwsze zagadnienie, zwracano uwagę na groby szkieletowe, głównie grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, iż wy-

²³ J. Jankowski, *Łużyckie cmentarzysko kurhanowe z późnej epoki brązu w miejscowości Zdzeniec, pow. Turek*, „Materiały Starożytne”, t. 3: 1958, s. 344—346.

²⁴ Dla przykładu: W. A. v. Brun n, *Frühe soziale Schichtungen im nordischen Kreis und bei den Germanen*, „Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz”, t. 3:1953, s. 13—28; Н. Н. Г у р и н а, Оленеостровский могильник, „Материалы и исследования по Археологии СССР”, t. 47: 1956, s. 197—212; А. О. О к л а д н и к о в, Неолит и бронзовый век Прибайкалья, cz. III, tamże, t. 43: 1952, s. 203—267; K. H. O t t o, *Die Sozialökonomische Verhältnisse bei den Stämmen der Leubinger Kultur in Mitteldeutschland*, „Ethnographisch-Archäologische Forschungen”, t. 3: 1955, cz. I; t e n ż e, *Einige archäologische Hinweise zur Sozialgeschichte der Bronzezeit*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 3: 1958 z. 4/5, s. 244—245; A. K i e t l i Ń s k a, *Problem grobów książęcych we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24: 1959—1960 z. 3—4, s. 100; K. G o d ł o w s k i, *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły (próba interpretacji cmentarzysk)*, Warszawa—Wrocław 1960, a także W. A n t o n i e w i c z, J. K o s t r z e w s k i, M. G e d l, J. G a s s o w s k i, w cytowanych pracach, i inni.

różniają się one obrządkiem i stosunkowo bogatszym wyposażeniem²⁵. Odnosnie do formy grobów, to tylko pewne zdecydowanie wyróżniające się pod tym względem zespoły na cmentarzyskach były przedmiotem rozważań i interpretacji, m. in. w aspekcie stosunków społecznych²⁶. Mniej precyzyjnie natomiast analizowano różne formy grobów, które nie stanowią wyjątków.

Jeszcze jedno z zagadnień nas zajmujących znalazło swój znaczniejszy wyraz w literaturze. Jest nim kwestia wielkości grupy ludzkiej, korzystającej z cmentarzyska i jej organizacja społeczna. Już poprzednio przytoczyliśmy pracę²⁷, w której zagadnienie to jest poruszane. Oprócz tego zwrócimy uwagę na dwa przykłady, gdzie na podstawie dwóch częściowo zbadanych cmentarzysk zostały wysunięte pewne sugestie, dotyczące zarówno wielkości grupy ludzkiej korzystającej z cmentarzyska, jak i jej organizacji. Omawiając wyniki badań na cmentarzysku w Łubnicach, pow. Wieruszów²⁸, autorka dochodzi do przekonania, że zostało ono przebadane jedynie w znikomej części i że należy się spodziewać jeszcze znacznie większej ilości pochówków na nim. W związku z tym dodaje, że „wielkie cmentarzysko użytkowane przez stosunkowo krótki okres (V okres epoki brązu i przełom V okresu epoki brązu na Halsztatt C — przyp. mój B. G.) świadczy, że grupa ludności składająca na nim swych zmarłych przedstawiała duży ród patriarchalny nie podzielony jeszcze na poszczególne rodziny, co miało miejsce w okresach późniejszych”. Drugi przykład to wnioski osiągnięte przy opracowywaniu wyników badań na cmentarzysku w Jankowie, pow. Kalisz²⁹. Na obiekcie tym stwierdzono istnienie trzech grup czy też — jak nazywa autorka — „zespołów grobów”. Biorąc pod uwagę czas użytkowania cmentarzyska około 300 lat z przerwami oraz zaokrągloną liczbę grobów w poszczególnych grupach od 30 do 40 uważa, że taki zespół może odpowiadać jedynie najmniejszej komórce organizacyjnej społeczeństwa, jaką jest rodzina.

²⁵ M. Gedl, *Cmentarzysko kultury lużyckiej we wsi Brzezcie, pow. Kraków*, „Materiały Starożytne”, t. 2:1957, s. 234.

²⁶ Np. A. Kiekebusch, *Das Königgrab von Seddin*, Augsburg 1928; B. Gediga, *Badanie zespołu stanowisk kultury lużyckiej koło Jordanowa Sl., pow. Dzierżoniów, w latach 1956—1959*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13:1961, s. 80, 82; tenże, *Sprawozdanie z badań w Jordanowie Śląskim, pow. Dzierżoniów, w roku 1959*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 2:1959, s. 25; M. Gedl, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku w Kietrze, pow. Głubczyce*, „Biuletyn Instytutu Śląskiego”, nr 10:1959, s. 15; W. Coblentz, *Grabfunde der Mittelbronzezeit Sachsens*, Drezno 1952, s. 22, 23.

²⁷ Szafranski, *Z badań...*, s. 127.

²⁸ J. Walewska, *Cmentarzysko lużyckie w Łubnicach, pow. Wieruszów*, „Materiały Starożytne”, t. 4:1958, s. 214, 215.

²⁹ A. Żukowska, *Cmentarzysko lużyckie w Jankowie, pow. Kalisz*, tamże, s. 252, 253.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na praktyczny przykład interpretacji grobu nr IX na cmentarzysku w Mokronosie Górnym, pow. Wrocław³⁰. Przykład ten ilustruje stosowanie metod i kryteriów analizy cmentarzysk kultury łużyckiej w zakresie stosunków społecznych w praktyce i dlatego wykorzystujemy go szerzej w toku dalszych rozważań.

III. ZAGADNIENIE ZRÓŻNICOWANIA MAJĄTKOWEGO, SPOŁECZNEGO I ZAWODOWEGO

W dotychczasowej literaturze archeologicznej podane zagadnienie było najczęściej podejmowane³¹. Wnioski w zakresie tych zagadnień opierano głównie na następujących kryteriach: wyposażeniu grobu, formy pochówka i grobu oraz rozplanowaniu cmentarzyska. Omówimy je obecnie kolejno.

Związek wyposażenia grobowego z pozycją społeczną, majątkową i zawodową zmarłego

Przytoczone w poprzednim rozdziale typowe przykłady z literatury wykazują, że dla dużej części autorów jest rzeczą oczywistą, iż wyposażenie grobu odzwierciedla istniejące w danym społeczeństwie zróżnicowanie majątkowe, społeczne i zawodowe. Zdaniem tych autorów przejawia się ono zarówno w ilości, jak i jakości wyposażenia. Trzeba jednak podkreślić, na co zwracano już uwagę³², że odbija ono tylko społeczne, majątkowe czy zawodowe zróżnicowanie społeczeństwa. Jest bowiem warunkowane również całym szeregiem innych czynników, chociażby panującymi zwyczajami grzebalnymi czy regionalnym zróżnicowaniem kultury. Pomijamy już tutaj czynniki, które mogły wpłynąć na zaistnienie pewnych cech odbiegających od uchwytnej ogólnej prawidłowości, jak np. to, że jedna obowiązująca reguła postępowania może być różnie interpretowana i praktycznie realizowana przez poszczególne grupy ludzi, składające zmarłych do grobu. Tak samo możemy nie uwzględniać konsekwencji

³⁰ W. Sarnowska, *Wyniki badań na cmentarzysku kultury łużyckiej w Mokronosie Górnym, pow. Wrocław*, „Silesia Antiqua”, t. 1:1959, s. 145—148.

³¹ Zagadnień tych nie należałoby omawiać w pierwszym rzędzie. Dla uchwycenia stosunków społecznych bowiem istotniejsze jest raczej poznanie innych czynników życia społeczno-gospodarczego. Czynimy jednak w ten sposób dlatego, że nie zajmujemy się samym zagadnieniem stosunków społecznych, lecz możliwościami ich poznania na podstawie konkretnego materiału archeologicznego. W tym wypadku znacznie korzystniej rozpocząć od zagadnienia, do którego mamy najwięcej materiału przykładowego z dotychczasowej praktyki badawczej.

³² Na ogół znaczna większość autorów zajmujących się badaniami stosunków społecznych zwraca uwagę na to zagadnienie. M. in. większość autorów cytowanych w przyp. 24.

związanych z osobistymi walorami tych osób, jak i więzami uczuciowymi łączącymi żywych z poszczególnymi zmarłymi. Te czynniki, aczkolwiek nie powinny wpłynąć na spaczenie ogólnego obrazu stosunków społecznych, który ewentualnie mógłby się przejawiać na cmentarzyskach, to jednak sprawiają, że w jednostkowych wypadkach nasza interpretacja może nie odpowiadać historycznej rzeczywistości.

Istotny wpływ na wyposażenie grobów posiadają panujące zwyczaje grzebalne, pozostające w związku ze współczesnymi im wierzeniami. Dla ustalenia tej współzależności między obrządkiem grzebalnym a wyposażeniem grobów konieczne jest poznanie ogólnych założeń wchodzących w całość kształt panujących wierzeń. Poznanie ich stanowi jednak dla archeologów niemałą trudność wynikającą z jakości dostępnych im źródeł. Pomniejsza to nasze możliwości poznawcze zagadnień społecznych w materiale z cmentarzysk, a także może być przyczyną wysnuwania fałszywych wniosków. Przy tej okazji warto wspomnieć zaobserwowany fakt, że w miarę wzrastania bogactwa społeczeństwa ilość darów grobowych staje się bardziej ograniczona³³. V. G. Childe³⁴ podaje szereg przykładów, m. in. z terenów Brytanii, gdzie licznie znajdowane przedmioty na innych stanowiskach (siekiery, miecze itd.) nie występują we współczesnych im chronologicznie grobach. Do pewnego stopnia należałoby się liczyć z częściowo podobną sytuacją w kulturze łużyckiej. Tym samym więc pozycja społeczna zmarłego zostaje w wyposażeniu grobowym niejednokrotnie wypaczona. Niemniej jednakże wierzenia i wypływające z nich zwyczaje grzebalne są zawsze, może tylko w różnych okresach nie w tym samym stopniu, powiązane z bazą ekonomiczną i towarzyszącą jej nadbudową społeczno-ideologiczną. Mogą także w aktualnej nadbudowie stanowić przeżytki minionej.

Śmierć kogoś z członków określonej grupy organizacji społecznej staje się wydarzeniem budzącym zainteresowanie wszystkich członków tej społeczności. Każdemu z nich przypada jakaś rola w związku z obrzędem pogrzebowym³⁵. W zależności od roli społecznej i pozycji majątkowej, krąg zainteresowanych jest większy lub mniejszy. Można przypuszczać, że również z tym wiąże się częściowo m. in. ilość i jakość wyposażenia grobowego, które — jeśli nie w całości, to przynajmniej częściowo — możemy uznać za dary składane zmarłemu przez najbliższych uczestników obrzędu. Trudno byłoby jednak zastosować to do całego obszaru zajętego przez kulturę łużycką. Spotykamy bowiem gdzieś cmen-

³³ V. G. Childe, *Postęp a archeologia*, Warszawa 1954, s. 140.

³⁴ Childe, *op. cit.*, s. 137.

³⁵ Na zagadnienia te zwracają uwagę: B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958, s. 422; G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, „Römisch-Germanische Forschungen”, t. 24:1959, s. 117, oraz autorzy tam cytowani.

tarzyska, na których groby stanowią same tylko popielnice, lub też popielnice z reguły z jednym, dwoma lub trzema naczyniami (tab. I).

Następnym zagadnieniem jest ewolucja zwyczajów pogrzebowych i jej wpływ na wyposażenie grobów. Poglądy religijne, które głównie uzależniają te zwyczaje, są stosunkowo bardzo konserwatywne i ich rozwój jest wolniejszy od zmian, zachodzących w obrębie np. struktury społecznej czy majątkowej społeczeństwa. Powodować to może znaczne zakłócenia obrazu stosunków społecznych odbitych w cechach cmentarzyska³⁶. Z drugiej jednak strony proces rozwoju obrządku pogrzebowego istniał, i w związku z tym należy dążyć do uchwycenia zmian, które z niego wynikają w obrazie wyposażenia grobów. Nie możemy więc traktować jednakowo cmentarzysk z różnych okresów trwania kultury łużyckiej, trzeba bowiem pamiętać, że zachodzące zmiany w wyposażeniu grobów w różnych fazach istnienia tej kultury mogą być odbiciem rozwoju stosunków społecznych, jak również i obrządku grzebalnego, a najprawdopodobniej zwykle obu razem. Obserwowane na wielu cmentarzyskach kultury łużyckiej, zwłaszcza grupy górnośląsko-małopolskiej, tarnobrzeskiej, środkowopolskiej (tab. I), minimalne zróżnicowanie grobów pod względem wyposażenia może być więc rezultatem panujących zwyczajów grzebalnych, które inspirowane jeszcze tradycjami wspólnoty rodowej z wcześniejszych faz jej istnienia mogą wcale albo tylko w małym stopniu odzwierciedlać panujące aktualnie stosunki społeczne.

Oprócz zwyczajów związanych z określonymi wierzeniami należy również nie wykluczać innych, które kształtowały wyposażenie grobu, a nie były w bezpośrednim związku ze zróżnicowaniem majątkowym czy społecznym. Dla przykładu posłużymy się cmentarzyskiem neolitycznym z wyspy Olenie na jeziorze Onega³⁷, gdzie obserwujemy nieraz dosyć znaczne różnice w wyposażeniu, ale, jak uzasadnia autorka m. in. przykładami z materiałów etnograficznych, nie wiążą się one ze zróżnicowaniem majątkowym czy społecznym. Nie może bowiem o nim być mowy u tych łowców i rybaków o silnie rozwiniętej więzi rodowej. Są one natomiast wynikiem panujących różnych zwyczajów, głównie łowieckich. Równocześnie jednak mamy przykłady cmentarzysk z młodszych okresów chronologicznych, związanych ze społeczeństwami, w których obrębie należałoby się liczyć ze zróżnicowaniem majątkowym i społecznym, a tymczasem w grobach nie spotykamy wcale żadnego wyposażenia³⁸.

Innym zagadnieniem jest regionalne zróżnicowanie kultury łużyckiej i jego związek ze stosunkami społecznymi oraz ich odbiciem w materia-

³⁶ А. В. Бернштам, К пересмотру формально-типологических схем, „КСИИМК“ т. 29:1949, s. 21, 22.

³⁷ Гурина, *op. cit.*, s. 199 n.

³⁸ Brun n, *op. cit.*, s. 26, 27.

le źródłowym, pochodzącym z cmentarzysk. Zróznicowanie, o którym mówimy, może dotyczyć obu czynników decydujących o wyglądzie grobu, tzn. obrządku grzebalnego i stosunków społecznych. Kultura łużycka obejmująca swym zasięgiem stosunkowo bardzo duży obszar nie jest na całym tym terenie jednolita, o czym świadczą chociażby wydzielone dotychczas grupy tej kultury. Rozwój całokształtu życia społeczno-gospodarczego w obrębie poszczególnych regionalnych grup przebiegał trochę inaczej, chociaż na całym obszarze zajęтым przez kulturę łużycką możemy się liczyć z tą samą formacją społeczno-ekonomiczną. Zróznicowanie to znajduje również swoje odbicie i na cmentarzyskach. Wyraża się ono zarówno w wyglądzie samych tych obiektów, czy też poszczególnych grobów, jak i ich wyposażeniu. To regionalne zróznicowanie może być wynikiem albo braku pewnej jednolitości wierzeń w życie pozagrobowe i związanych z nimi zwyczajów grzebalnych, albo też niejednakowym przebiegiem rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych na tych terenach. Można podać szereg przykładów cmentarzysk, a nawet całych grup kultury łużyckiej, na których obserwujemy stosunkowo duże zróznicowanie grobów pod względem wyposażenia. Z drugiej strony można wskazać szereg cmentarzysk, które charakteryzuje dosyć duża jednolitość w wyposażeniu grobów (tab. I). Jedynie w wypadku niektórych z tej ostatniej grupy, cechującej się dużą jednolitością pod względem wyposażenia grobów, obserwujemy pewne różnice, gdy weźmiemy pod uwagę występowanie przedmiotów metalowych i innych poza ceramiką, jak np. paciorków szklanych. Jeżeli więc przyczyny takiego wyglądu grobów, jak to ilustrują przytoczone przykłady (tab. I), tkwią w zwyczajach pogrzebowych, które przynajmniej na pewnych terenach mogą być wcale lub bardzo nieznacznie powiązane z panującymi aktualnie stosunkami społecznymi, w takim wypadku nasze ewentualne wnioski wysunięte w wyniku analizy wyposażenia grobów, a dotyczące tych stosunków mogą być nieprawdziwe. Nie poprawi wtedy tej sytuacji zalecana ostrożność, żeby te zagadnienia rozpatrywać w obrębie jednego cmentarzyska³⁹.

Wspomnieliśmy, że występowanie przedmiotów metalowych różnicuje do pewnego stopnia wyposażenie grobów (na cmentarzyskach z widoczną wyraźnie w tym zakresie jednolitością). Istnieją przypuszczenia⁴⁰, że w grobie znalazły się tylko najniezbędniejsze przedmioty metalowe, a ceramika obrazuje rolę społeczną zmarłego za życia. Występowanie w grobach kultury łużyckiej zwłaszcza ozdób metalowych, które mogły stanowić konieczne uzupełnienie szat, potwierdzałoby częściowo tę sugestię.

³⁹ Gedl, *Uwagi o gospodarce...*, s. 13.

⁴⁰ Antoniewicz, *Problem rozkładu...*, s. 125.

Z drugiej strony spotykamy się z krańcowo różnym mniemaniem⁴¹, że na terenie Polski południowej należy raczej brać pod uwagę wyposażenie w metale, a nie ceramikę, której występowanie w grobie może być bardziej skonwencjonalizowane. W świetle przytoczonych poprzednio sugestii, które wydają się posiadać wiele racji, trudno przyjąć w pełni to przypuszczenie. Powstaje zresztą wtedy dalsze zagadnienie treści tej konwencji, czy i w jakim stopniu mogła ona być wyrazem stosunków społeczno-gospodarczych. Nie może ono również odnosić się do całego terenu Polski południowej, gdyż na dużej ilości cmentarzysk tego obszaru (np. Śląsk środkowy) obserwujemy pewną współzależność w występowaniu w grobach ceramiki i przedmiotów metalowych⁴² (tab. I). Do dużej części jednak cmentarzysk Polski południowej, cechujących się pewną jednolitością wyposażenia grobów, zastosowanie tych sugestii wydaje się być częściowo uzasadnione. Jednakże tylko groby o wyraźnie bogatym wyposażeniu w przedmioty metalowe mogą być uznane ewentualnie za należące do osób o znaczniejszej pozycji majątkowej czy społecznej. Byłoby schematycznym uproszczeniem uznawać groby, które posiadają jedną czy kilka ozdób z brązu, mogących stanowić jakąś niezbędną część stroju, za należące do osób zamożniejszych, czy też znaczniejszych od tych, które są takich przedmiotów pozbawione. Tym bardziej jeżeli nie posiadają innych cech, pozwalających zakwalifikować je do tej grupy. Nie jest jednak naszym celem rozstrzygać o słuszności tych krańcowo różnych sądów. Trzeba tylko zwrócić uwagę na to, że powstały one, jak można przypuszczać, na podstawie znajomości tego samego materiału źródłowego. Świadczy to zarówno o dużych trudnościach, jakie napotykają badacze przy próbach interpretacji materiału archeologicznego w zakresie stosunków społecznych, jak również o dosyć dużej nieraz dowolności opartej na subiektywnych domniemaniach.

Obok uwzględniania wpływu różnic wierzeniowych na niejednolite wyposażenie grobów należy się również liczyć i z różnorodnym w poszczególnych grupach plemion kultury łużyckiej stanem rozwoju społeczno-gospodarczego. Źródłowy materiał archeologiczny, pochodzący z cmentarzysk, nie pozwala na rozróżnienie, z którą z dwóch możliwości mamy do czynienia. Trudno więc ustalić, co w wyposażeniu grobowym jest rezultatem niwelującego działania panujących wierzeń i zwyczajów pogrzebowych, a co odzwierciedleniem pozycji społecznej czy majątkowej zmarłych osobników. Z tych też m. in. powodów przy interpretacji cmenta-

⁴¹ Gedl, *op. cit.*, s. 14.

⁴² Gediga, *Badanie zespołu stanowisk...*, s. 78.

rzysk kultury łużyckiej, podobnie zresztą jak i innych⁴³, powinno się brać pod uwagę również i ogólną znajomość rozwoju społeczno-gospodarczego danego etapu historycznego uwzględniającą całokształt aktualnie dostępnych źródeł. Powinno się również brać pod uwagę prawa rządzące tym rozwojem.

Istotne znaczenie przy badaniach stosunków społecznych posiada zagadnienie współzależności między jakością i ilością wyposażenia grobowego. Do pewnego stopnia również w związku z tym pozostaje sprawa względnej ówczesnej wartości materialnej przedmiotów stanowiących to wyposażenie.

Jak to już wspominaliśmy, zauważono, że na cmentarzysku w Czarnkowie⁴⁴ przedmioty metalowe wystąpiły głównie w grobach bogatych w ceramikę. Ten fakt znajduje potwierdzenie na innych podobnych cmentarzyskach (tab. I)⁴⁵. Równocześnie jednak na tych obiektach występuje spora ilość grobów o ubogim wyposażeniu w naczynia, a posiadających przedmioty metalowe i na odwrót, bogatych w naczynia, a pozbawionych tych przedmiotów (tab. I)⁴⁶. Powstaje więc kwestia oceny ówczesnej wartości materialnej wyposażenia tych obu rodzajów grobów względem siebie. Należy przypuszczać, że nie będziemy w błędzie, jeżeli ówczesną wartość przedmiotów metalowych ocenimy wyżej aniżeli ceramiki. Z drugiej jednak strony należałoby podkreślić również wartość ceramiki. Mając na uwadze jakość ceramiki kultury łużyckiej, często spotykaną na niej ornamentykę, należy przypuszczać, że wkład pracy włożony w wykonanie naczyń przy ówczesnym poziomie produkcji nadawał mu dość wysoką wartość⁴⁷. Zachodzi jednak pytanie, które znacznie komplikuje możliwość interpretacji stosunku między ilością ceramiki w grobie a przedmiotami metalowymi. Jeżeli jedno i drugie mają być odzwierciedleniem pozycji społecznej i majątkowej, to dość zaskakująca jest wspomniana niekonsekwencja uchwytana w ich współwystępowaniu. Wydaje

⁴³ K. Godłowski, *Niektóre zagadnienia stosunków społecznych okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w świetle analizy cmentarzysk*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3:1957, s. 299.

⁴⁴ Szafranski, *Z badań...*, s. 126; tenże, *Skarby brązowe...*, s. 335.

⁴⁵ Gediga, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁶ Dla przykładu można zwrócić uwagę na następujące cmentarzyska: Szymocin, pow. Głogów, Jordanów Śl., pow. Dzierżoniów, i Czarnków, m. pow. (tabl. I).

⁴⁷ Por. uwagi o wydajności pracowni garncarskich: W. Hołubowicz, *Garncarstwo wiejskie Albanii*, „Archeologia Śląska”, t. 1:1957, s. 35. Należałoby podkreślić, że wykonywane we wsi Gojan naczynia, których produkcję omawia W. Hołubowicz, na ogół nie były tak bogato ornamentowane jak znaczna część naczyń kultury łużyckiej. Z tego tylko m. in. powodu wydajność pracowni we wsi Gojan była wyższa niż pracowni garncarskiej z okresu kultury łużyckiej.

się, że częściowo przyczyny tego stanu rzeczy tkwią w czynnikach, które obecnie pokrótce omówimy.

Na ogół uważa się groby bogato wyposażone za należące do osób zaможniejszych, czy też posiadających za życia znacznieszą pozycję społeczną. Wyróżnione na cmentarzysku w Czarnkowie najbogatsze groby uważa się np. za przynależne do starszyny patriarchalnej⁴⁸. Przy tego rodzaju wnioskowaniu, będącym rezultatem analizy wyposażenia grobowego, powinniśmy jednak uwzględnić jeszcze i inne możliwości. Jest rzeczą wiadomą, że wyposażenie grobów kultury łużyckiej w przedmioty metalowe jest dosyć jednolite, mamy bowiem do czynienia przeważnie z ozdobami. Zachodzi więc pytanie, czy były one używane w takim samym stopniu przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Gdy porównamy cmentarzyska, na których wyposażenie grobów jest bardziej różnorodne i istnieją pewniejsze dane odnośnie do płci zmarłych osobników, to różnice między grobami kobiecymi a męskimi są widoczne. Przejawiają się one m. in. w tym, że w grobach kobiecych spotykamy więcej ozdób, a w męskich narzędzia pracy, które wiążą się z ich rolą w procesie produkcji⁴⁹. Jeżeli więc, co wydaje się prawdopodobne, ozdoby występujące w grobach były używane przynajmniej znacznie częściej przez kobiety, to różnice w wyposażeniu grobów w przedmioty metalowe będą w pewnym stopniu odzwierciedleniem zróżnicowania pod względem płci. Rzecz jasna, że i to będzie również obrazem stosunków majątkowych społeczeństwa. Może jednak nie odzwierciedlać obrazu istniejącego zróżnicowania w pozycji społecznej pochowanych osobników. Pozostałoby nam wtedy jedynie rozumowanie dedukcyjne uwzględniające cały szereg przesłanek, pochodzących nie tylko z cmentarzysk. Można jednak również wykorzystać i brać pod uwagę zróżnicowanie w wyposażeniu grobowym w obrębie zespołów należących do osobników tej samej płci. Sprawa ta jednak, jak to już wspominaliśmy, jest niełatwa. W wypadku olbrzymiej większości grobów nie możemy ustalić płci zmarłego na podstawie wyposażenia, czy też innych cech. Niektóre próby podejmowane w tym kierunku są mało przekonujące, jak np. próba uzasadnienia kryterium wydzielania grobów męskich i kobiecych, którym ma być występowanie w niektórych grobach talerzy krążkowych⁵⁰. Na uwagę natomiast zasługuje próba określenia funkcji niektórych ozdób guzikowatych, co w rezultacie czasami może ułatwić określenie płci⁵¹. Pewnych, chociaż również niezbyt dużych rezul-

⁴⁸ Szafranski, *Z badań...*, s. 126; tenże, *Skarby brązowe...*, s. 335.

⁴⁹ Окладников, *op. cit.*, s. 222.

⁵⁰ W. Sagnowska, *Cmentarzysko łużyckie we Wrocławiu-Grabiszynie*, „Materiały Starożytne”, t. 3:1958, s. 366, 367.

⁵¹ Z. Bukowski, *Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej*, „Archeologia Polski”, t. 5:1960 z. 2, s. 197—241.

tatów w tej dziedzinie można oczekiwać od współpracy z antropologami⁵². Należałoby więc postulować częstsze poddawanie materiału kostnego analizie antropologicznej. W interesującym nas zagadnieniu pewną pomoc mogłyby stanowić obserwacje poczynione przy grobach szkieletowych kultury łużyckiej okresu halsztackiego. Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych, które w tych wypadkach mogłyby łatwiej doprowadzić do ustalenia płci zmarłych, można by stwierdzić, jak wygląda wyposażenie w ozdoby grobów męskich i kobiecych⁵³.

W chwili obecnej powinniśmy się liczyć z możliwością, że groby kobiece mogą zawierać więcej przedmiotów metalowych. W grobach bowiem występują głównie ozdoby. Zwłaszcza nie można pomijać tej możliwości w wypadku analizy wyposażenia grobu w aspekcie pozycji społecznej pochowanych osobników. W świetle więc m. in. wymienionych uwag wydaje się, że przykład wiązania bogatych grobów z Czarnkowa ze starszą patriarchalną nie może być pewną podstawą dalszych rozważań w tym zakresie. Również przy interpretacji wspomnianych już cmentarzysk stosunkowo jednolitych, jeżeli chodzi o wyposażenie grobów, gdy jedynie metale pozwalają na uchwycenie pewnych różnic, podaną sugestią należy również brać pod uwagę.

Z tego, co powiedzieliśmy, wyłania się jeszcze jedno zagadnienie istotne przy analizie wyposażenia grobowego, mianowicie określenie funkcji przedmiotów, które znajdujemy w grobie. Pod tym kątem przeprowadzona analiza może doprowadzić do interesujących wniosków dotyczących pozycji społecznej, majątkowej i zawodowej zmarłego. Do tej ostatniej kwestii wrócimy jeszcze w dalszej części pracy. Jeżeli chodzi o pozycję społeczną i częściowo majątkową, to można się liczyć z możliwością rozpoznania wśród przedmiotów stanowiących wyposażenie grobów atrybutów jakiejś grupy społeczeństwa lub władzy⁵⁴. Na podkreślenie zasługuje również przydatność dla badań stosunków społecznych prac, które zaj-

⁵² Por. ostatnie publikacje na ten temat: T. Dzierżykraj-Rogalski, *Badania szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, „Z otchłani wieków”. R. 23:1957 z. 5, s. 267, 268; E. Promińska, *Badania antropologiczne szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, „Człowiek w czasie i przestrzeni”, R. 3: 1960 z. 4(12), s. 212—216; tamże dalsza literatura z tego zakresu. Również badania materiału kostnego z grobów ciałopalnych z Jordanowa Śl., prowadzone przez dra B. Miskiewicza z Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu, dostarczają interesujących i pożytecznych rezultatów.

⁵³ Dla przykładu można podać opracowanie wyników badań na cmentarzysku w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie (Gajewski, *op. cit.*). Ze względu na to, iż zbadano tam niewielką ilość grobów, trudno opierając się na tym materiale prześledzić interesującą nas kwestię.

⁵⁴ Przykład przeprowadzonej w tym aspekcie analizy wyposażenia tzw. grobów książęcych spotykamy w pracy Kietlińskiej, *op. cit.*

mują się zagadnieniem funkcji różnych przedmiotów występujących w poszczególnych kulturach⁵⁵.

Wreszcie należałoby pamiętać o tym, że nie wszystkie przedmioty, które zostały złożone do grobu, zachowały się do naszych czasów⁵⁶. Nie wiadomo, co ze zmarłym znalazło się na stosie i tam uległo zniszczeniu, Można przypuszczać z dużym prawdopodobieństwem, że wyposażenie, które przetrwało do naszych czasów, jest niedużą częścią tego, co towarzyszyło zmarłemu na stosie i co zostało faktycznie złożone do grobu. Rozpatrywanie więc pozycji społecznej i majątkowej na podstawie fragmentarycznie zachowanego materiału, którego ilość i jakość mogły być uwarunkowane najrozmaitszymi czynnikami, o jakich już częściowo mówiliśmy, jest rzeczą dosyć ryzykowną. Dlatego też próby określania pozycji społecznej i majątkowej zmarłego przy opieraniu się na analizie wyposażenia grobu, trzeba uznać w wielu wypadkach za mało uzasadnione i najprawdopodobniej nie odpowiadające historycznej rzeczywistości.

Zanim przejdziemy do ostatniego z omawianej grupy zagadnień, należy chociaż krótko wspomnieć o możliwości wpływu wieku zmarłego na wyposażenie i sam wygląd grobu. Zagadnienie to jest jednak w tej chwili jeszcze otwarte i trudno zająć w tej kwestii jakieś konkretne stanowisko.

Poświęcimy teraz nieco uwagi możliwościom poznania ewentualnego zróżnicowania zawodowego w okresie kultury łużyckiej na podstawie wyposażenia grobów. W dotychczasowej literaturze zajmowano się tym jedynie w odniesieniu do znanych grobów odlewców⁵⁷. Wyróżniono je na podstawie występowania w grobach form odlewniczych. Tok wnioskowania, zmierzający do ustalenia pozycji społeczno-majątkowej odlewców, nie różni się od postępowania w wypadku interpretacji wyposażenia innych grobów. Oprócz tego, co powiedzieliśmy, cmentarzyska kultury łużyckiej nie dostarczają innych danych bezpośrednich, które mogłyby być podstawą wnioskowania, dotyczącego społecznego podziału pracy. Nie uzewnę-

⁵⁵ Por. np. Z. Kołosówna, *Przedmioty kultu i zabawki z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie*, [w:] *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie*, pow. Żnin, za lata 1938—1939 i 1948—1949, Poznań 1950; G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, „Römisch-Germanische Forschungen”, t. 20:1954; B. Gediga, *Gliniane ptaszki w kulturze łużyckiej na Śląsku*, Biblioteka Archeologii Śląska, nr 1, Śląza, z. 1: 1958, s. 48—56; Bukowski, *op. cit.*

⁵⁶ Np. w grobach komorowych w Kietrze, pow. Głubczyce, natrafiono na ślady mnis drewnianych. Por. M. Gędl, *Badania zespołu osadniczego kultury łużyckiej w Kietrze*, pow. Głubczyce, „Archeologia Śląska”, t. 2:1959, s. 39. Poza tym podczas badań prowadzonych w Przeczycach, pow. Zawiercie, w r. 1961 stwierdzono bodajże po raz pierwszy w Polsce fakt okradania grobów. Za uprzejmą informację o tym, przekazaną mi przez E. i J. Szydłowskich, obojgu bardzo dziękuję.

⁵⁷ Np. Kostrzewski, *Wytwórczość metalurgiczna...*, s. 208; tenże, *Ze studiów...*, s. 50, 51.

trznia się to w inwentarzu grobowym w kulturze łużyckiej w przeciwieństwie do innych okresów chronologicznych i terenów, gdzie właśnie m. in. z analizy wyposażenia można było wyprowadzić w tym zakresie pewne wnioski⁵⁸. Wyposażenie grobów może jednak posłużyć do pewnego stopnia przy rekonstrukcji organizacji niektórych procesów produkcyjnych ówczesnego społeczeństwa. Np. zróżnicowanie ceramiki (ilość i jakość — ceramika malowana) pozwala przypuszczać o istnieniu pewnej specjalizacji w tej gałęzi wytwórczości.

Na zakończenie tych uwag, dotyczących związku wyposażenia grobowego ze stosunkami społecznymi, poświęćmy jeszcze trochę miejsca analizie przykładu interpretacji grobu w aspekcie zagadnień społecznych, biorącej pod uwagę jego wyposażenie i formę. Zajmiemy się mianowicie interpretacją grobu nr IX z Mokronosa Górnego, pow. Wrocław⁵⁹. Mając na uwadze to, co powiedzieliśmy dotychczas o analizie wyposażenia grobowego i jego interpretacji, jak również pewną ogólną znajomość charakteru cmentarzysk kultury łużyckiej, należałoby się krytycznie ustosunkować do postawionej przez autorkę opracowania tego cmentarzyska hipotezy. Sądzi ona, że omawiany grób był grobem zastępczym jakiejś „wybitnej jednostki”. Autorka stwierdza, że grób wyróżnia się bogatym wyposażeniem zarówno w ceramikę, jak i w przedmioty metalowe. Posiada 18 naczyń oraz 3 przedmioty metalowe. Inne natomiast groby posiadają przeciętnie od 3 do 7 naczyń, a tylko w dwóch wystąpiło 10 i 11 naczyń, ale były one pozbawione przedmiotów metalowych. W tym zestawieniu omawiany grób jest rzeczywiście najbogatszy. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że na tym cmentarzysku zbadano jedynie 25 grobów i one tylko posłużyły jako tło porównawcze. Trudno więc ustalić stopień, jakim różni się on od przeciętnych grobów na całym cmentarzysku. Możemy więc tylko powiedzieć, że najprawdopodobniej będzie on należał do grupy grobów bogato wyposażonych. W dalszym ciągu, biorąc pod uwagę przedmioty znajdujące się wewnątrz i obok popielnicy (nóż, szpila, pierścioneł i talerz krążkowy), autorka uważa, że mamy do czynienia z grobem kobiecym. Należy jednak stwierdzić, że wyposażenie to bynajmniej nie rozstrzyga tej kwestii przekonująco. Przedmioty metalowe bowiem z tego grobu, jak sama zresztą autorka wspomina, nie określają płci zmarłego. Dużą wagę natomiast przypisuje talerzom krążkowym, czemu dała wyraz już przy innej okazji⁶⁰. To, że popielnica była nakryta talerzem krążkowym, który przypuszczalnie wiązał się głównie z pracą kobiet, określa więc ten grób, zdaniem autorki, jako kobiecy. Dalej mamy podane, że nie stwierdzono dotąd w żadnym męskim grobie występowania

⁵⁸ Окладников, *op. cit.*, s. 225; Гурина, *op. cit.*, s. 209.

⁵⁹ Sarnowska, *Wyniki badań...*, s. 145—148.

⁶⁰ Sarnowska, *Cmentarzysko łużyckie...*, s. 366, 367.

talerzy krążkowych. Jakie więc kryteria posłużyły do wyróżnienia grobów męskich i kobiecych? Wiadomo bowiem, że sprawa ta nie jest prosta i w ogromnej większości wypadków nie można rozstrzygnąć jej na podstawie wyposażenia w metale, nie mówiąc już o ceramice. Analizy antropologicznej materiałów kostnych ze zbadanych grobów nie wykonano. Pozostają więc same talerze krążkowe. W takim wypadku jednak mielibyśmy do czynienia z zasadniczym błędem logicznym w rozumowaniu uzasadniającym ich przydatność jako kryterium wyróżniania grobów kobiecych. Trzeba jeszcze zaznaczyć, że na terenie Śląska jedynie w dwóch lub trzech wypadkach⁶¹ możemy być prawie pewni, że wystąpiły one w grobach kobiecych. W zestawieniu z ilością znanych dotychczas talerzy krążkowych na Śląsku jest to liczba bardzo znikoma, więc trudno mówić o jakiejś prawidłowości mając ku temu nikłe podstawy. Najprawdopodobniej w większości wypadków talerzami tymi, podobnie jak misami, nakrywano popielnice, do czego znakomicie się nadawały. Mogły one tę rolę spełniać zarówno w grobach żeńskich, jak męskich. Nie jest więc wykluczone, iż omawiany grób był grobem kobiecym; brak jednak podstaw do ostatecznego rozstrzygnięcia tej kwestii. Również dalsze wywody wspomnianej interpretacji, zmierzające do uznania tego zespołu za grób zastępczy, także nie są poparte przekonującymi argumentami. Nieślusne jest samo ich założenie wstępne. Autorka uważa, że specjalne wyróżnienie kobiety w stroju patriarchalnym nie mogło istnieć⁶². Wiadomo jednak, iż przodującą rolę w społeczeństwie o stroju patriarchalnym zawdzięcza mężczyzna swemu decydującemu stanowisku w podstawowym procesie produkcji. Mogło ono nie znaleźć swego odbicia w wyposażeniu grobowym. Na cmentarzyskach kultury łużyckiej brak jest wyraźnych cech tego rodzaju. Istniejące natomiast zróżnicowanie majątkowe mogło znaleźć swój wyraz zarówno w grobach męskich, jak też kobiecych, chociaż rola społeczna kobiet mogła być znacznie mniejsza⁶³.

Sam układ wewnętrzny grobu nr IX z Mokronosa Górnego nie przemawia za tym, iż mamy do czynienia z grobem zastępczym. To, że popielnica znajdowała się na uboczu, ale łączyła się z grobem, oraz że w środku

⁶¹ Wrocław-Grabiszyn grób II — por. Sarnowska, *Cmentarzysko łużyckie...*, s. 366, 367. Wołów Śląski, grób 15 — por. T. Różycka, *Prace ratowniczo-zabezpieczające na cmentarzysku kultury łużyckiej w Wołowie Śl.*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 10:1958, s. 303—307, oraz ewentualnie grób z Sobociska, pow. Oława — por. L. Zottz, *Zwei reiche Grabfunde der jüngeren Hallstattzeit von Zottwitz, Kr. Ohlau, „Altschlesien”*, t. 3:1931 z. 2/3, s. 230—238.

⁶² Sarnowska, *Wyniki badań...*, s. 146.

⁶³ Można przytoczyć przykłady bardzo bogato wyposażonych grobów kobiecych związanych niewątpliwie ze społeczeństwami o stroju patriarchalnym, np. u Scytów. Por. С. И. Руденко, *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*, Moskwa—Leningrad 1960, s. 237.

zespołu znajdowało się duże naczynie, które mogłoby stanowić ową zastępczą popielnicę, jest dość częstym zjawiskiem na cmentarzyskach kultury łużyckiej na terenie Śląska. Można podać przykłady grobów, w których popielnica znalazła się na krańcu grobu, a miejsce centralne zajmowało inne duże naczynie⁶⁴. Nie jest to jednak powód do uznania takiego zespołu za grób zastępczy.

Omówiony przez nas przykład jest bardzo dobrą ilustracją praktycznego wykorzystania wyposażenia i wyglądu grobu do wniosków dotyczących wielu zagadnień związanych ze stosunkami społecznymi. Przeprowadzenie jego analizy będzie użyteczne do sformułowania wniosków końcowych.

Zagadnienie związku formy grobu z istniejącym różnicowaniem majątkowym i społecznym

Szereg uwag, które wypowiedzieliśmy w poprzedniej części pracy, odnosi się również do zagadnienia, stanowiącego obecnie przedmiot naszych rozważań. Powinniśmy więc i tutaj pamiętać, że forma grobu, rodzaj pochówki — to sprawy ściśle związane z panującymi zwyczajami grzebalnymi, które były warunkowane ówczesnymi wierzeniami. Ponieważ jednak nie istnieją one w izolacji, a raczej przeciwnie — aktualny stan rozwoju społeczno-gospodarczego wywiera na nie pewien wpływ, mogą więc w jakimś stopniu odzwierciedlać panujące stosunki społeczne. Chodzi jedynie o możliwości ich uchwycenia.

Mimo że w okresie trwania kultury łużyckiej obserwujemy pewną generalną jednolitość, która kształtuje w sposób zasadniczy wygląd grobu (a jest nią panujący z małymi wyjątkami obrządek ciałałpalny), to jednak spotykamy wśród grobów ciałałpalnych dość dużą różnorodność form, jeżeli chodzi o sposób złożenia szczątków kostnych w grobie⁶⁵. Najbardziej ogólnie można podzielić groby ze względu na: a) sposób składania zmarłych, tzn. ciałałpalne i szkieletowe, b) budowę lub obudowę grobu, a więc np. groby z obstawą kamienną czy z fragmentów naczyń, groby pod brukiem, groby komorowe itd. Analizując wyposażenie grobów na poszczególnych cmentarzyskach starano się zwracać uwagę na powiązanie jego z formą pochówki⁶⁶. Mamy nawet do czynienia w tym zakresie z pewnymi

⁶⁴ Dla przykładu można podać grób nr 18 z Jordanowa Śl. Por. B. Gediga, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej koło Jordanowa Śl., pow. Dzierżoniów*, „Archeologia Śląska”, t. 1:1957, s. 140, 158, ryc. 2.

⁶⁵ Z. Zakrzewski, *Ewolucja zwyczaju pogrzebowego na cmentarzyskach z kulturą łużycką*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 12:1933, s. 7; Z. Ducewski, *Zagadnienie grobów jamowych w kulturze łużyckiej i późniejszych ich nawiązań*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 16:1939 (reedycja 1948), s. 38.

⁶⁶ Janowski, *op. cit.*, s. 345 n.

ogólnymi wnioskami. Wskazywano już na większą zamożność pod względem wyposażenia grobów szkieletowych z okresu halsztackiego w stosunku do współczesnych im ciałopalnych⁶⁷. Zagadnienie to wymaga jednak wyjaśnienia, opartego na dokładnej analizie porównawczej z grobami ciałopalnymi, przy czym należałoby się posłużyć dużą ilością przykładów. Do pewnego stopnia z analogicznym problemem spotykamy się w okresie późnolateńskim i rzymskim, gdy mamy do czynienia ze współwystępowaniem grobów jamowych i popielnicowych. Dokładna analiza wyposażenia obu typów grobów, przeprowadzona na dużej ilości statystycznie ujętego materiału, doprowadziła do pozbawienia podstaw łączenia tych dwóch typów grobów ze zróżnicowaniem społecznym, a także ze zróżnicowaniem pod względem płci czy przynależności etnicznej⁶⁸.

Wydaje się, że teoretycznie można by przyjąć możliwość, iż w okresach przejściowych w czasie zmian zachodzących w wierzeniach i w związanym z nimi obrządku grzebalnym możemy mieć do czynienia z jakąś jednolitą pod względem pozycji społecznej grupą, która może aktywniej uczestniczyć w tych przemianach i szybciej je przyswajając. Przykładem tego mogłaby być do pewnego stopnia chrystianizacja Polski. Nie rozpoczęła się ona, jak wiadomo, od warstwy społecznie najniżej postawionej i najliczniejszej. W tym wypadku jednak nie pociągnęło to za sobą istotniejszego zróżnicowania obrządku grzebalnego. Zagadnienie to jest trudne do wyśledzenia i wyraźnego zinterpretowania w materiale archeologicznym. Niełatwo też w tej chwili określić, jak dalece w praktyce badawczej będzie to możliwe również w wypadku interesującego nas okresu. Oprócz wspomnianych grobów szkieletowych z okresu halsztackiego podobne problemy stwarzają i odmiany pochówka ciałopalnego, np. znane w kulturze łużyckiej groby jamowe⁶⁹. W tej chwili jednak trzeba się ograniczyć do postulowania prób uchwycenia przejawów stosunków społecznych w określonych formach pochówków. Mogą one przynieść albo konkretne rezultaty, jak np. stwierdzenie istnienia takich związków, albo też pomogą do sformułowania poprawnego metodologicznie postępowania.

Obecnie zajmujemy się drugą częścią zagadnienia, tj. związkiem budowy lub obudowy grobu z panującymi stosunkami społecznymi. Należałoby tu zmierzać do uchwycenia pewnych prawidłowości i związków między formą i budową grobów a ich innymi cechami, m. in. wyposażeniem. Niejednokrotnie wyposażenie grobu może nie odpowiadać jego formie czy budowie. Okazałe pod tym względem groby, których budowa była związana z dużym nakładem sił i środków niejednokrotnie większego zespołu ludzi,

⁶⁷ Gedl, *Cmentarzysko kultury łużyckiej...*, s. 234.

⁶⁸ Godłowski, *Studia nad stosunkami...*, s. 28 n.

⁶⁹ Antoniewicz *Problem rozkładu...*, s. 132.

mogą być równocześnie bardzo ubogo wyposażone. Dla przykładu można przytoczyć neolityczne grobowce kujawskie⁷⁰. Trzeba jednak również liczyć się z tym, że obecna forma grobu, a także częściowo i jego budowa najprawdopodobniej nie odpowiadają ich pierwotnemu wyglądowi. W okresie kultury łużyckiej, gdy weźmiemy pod uwagę budowę grobów i sam ich wygląd, mamy typ lub typy, które na określonym terenie są licznie reprezentowane, jak również groby, będące pod tym względem wyjątkami⁷¹. Nie znaczy to, że taka sytuacja powtarza się wszędzie, na każdym obiekcie. Pamiętając o tym, co zostało powiedziane o wpływie zwyczajów pogrzebowych na wygląd grobu, wydaje się, że mimo to nie będziemy w błędzie, jeżeli uznamy tego typu wyjątkowe zespoły na danym stanowisku, czy też terenie jednolitym kulturowo, za wyraz pozycji społecznej lub majątkowej zmarłego. Również w podobny sposób sugestywne w tym względzie są zespoły częściej spotykane, jak np. groby pokryte wspólnym brukiem⁷², chociaż przypuszczalnie mogą być one wyrazem innej sytuacji w stosunkach społecznych niżeli poprzednio podane. Jednakże w podanych wypadkach jednostronne spojrzenie może być przyczyną przynajmniej niepełnego zinterpretowania stwierdzonych faktów. Trzeba się bowiem liczyć też z innymi czynnikami kształtującymi wygląd grobu. Mogą nimi być również m. in. oddziaływania kulturowe z sąsiednich obszarów, czego przykładem są najprawdopodobniej wspomniane groby komorowe z terenu południowej Opolszczyzny⁷³. Ujawnienie kształtowania się takiej czy innej formy pod wpływem oddziaływania z innego terenu nie wyklucza jego wartości poznawczych w interesującym nas zakresie, a może niejednokrotnie znacznie je poszerzać. Konieczne jest tylko określenie tych wpływów i rozstrzygnięcie, jaka grupa ludzi mogła je w pierwszym rzędzie przyswajać.

Przyjmujemy więc, że wygląd grobów, ich budowa mogą w powiązaniu z innymi cechami być podstawą do interpretacji zagadnień społecznych reprezentowanych przez nich grup ludnościowych. Byłoby może rzeczą słuszniejszą przeprowadzenie interpretacji materiału z tego samego obiektu lub ze stanowisk znajdujących się na obszarze jednolitym kulturowo. Inne natomiast stanowiska, będące poza tym obszarem, można wykorzystywać już jako materiał porównawczy. Także groby, stanowiące

⁷⁰ W. Chmielewski, *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Łódź 1952, s. 22.

⁷¹ Np. groby komorowe, groby ze śladami konstrukcji itp.

⁷² M. in. cmentarzysko w Myśliborzu. Por. K. Salewicz, *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej w Myśliborzu, pow. Opoczno, woj. kieleckie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 15: 1938, s. 138.

⁷³ Gedl, *Badania zespołu...*, s. 39, 40.

nietypowe wyjątki dla danego cmentarzyska, czy też terenu, można interpretować jedynie na tle zbadanych w całości lub w bardzo dużej części cmentarzysk na których one wystąpiły⁷⁴.

Rozplanowanie cmentarzysk jako wyraz stosunków społecznych

Istotnym czynnikiem, który należy brać pod uwagę przy interpretacji zespołów grobowych w interesującym nas aspekcie, jest ich rozmieszczenie na cmentarzysku⁷⁵. W dotychczasowej praktyce badawczej, w wypadku cmentarzysk kultury łużyckiej, mało zwracano na to uwagę. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele. Najistotniejsze są trudności związane z precyzyjnym określaniem chronologii grobów oraz to, że mamy do czynienia głównie z fragmentarycznie zbadanymi cmentarzyskami. Rozmieszczenie grobów na cmentarzysku może być wyrazem pozycji społecznej i majątkowej zmarłego, lub też wzajemnego stosunku grupy zmarłych, jak również może stanowić podstawę wniosków dotyczących form organizacji społeczeństwa (plemień, ród, rodzina itp.). Może być także m. in. wyrazem różnicowania chronologicznego cmentarzyska. Zajmiemy się jednak tylko tymi, które łączą się bezpośrednio z omawianym tu zagadnieniem.

Zależności rozmieszczenia grobów na cmentarzysku od roli, jaką odgrywali poszczególni osobnicy za życia, poświęcono już szereg uwag, i to nie tylko w odniesieniu do cmentarzysk kultury łużyckiej⁷⁶. Głównie starano się wyjaśnić, czy można na cmentarzyskach wyróżnić zgrupowanie grobów o specjalnych wspólnych cechach, a jednocześnie różniących się od pozostałych na tym obiekcie. W większości wypadków nie stwierdza się tego typu rozplanowania cmentarzysk. Wydaje się, że częściowo jest to warunkowane niepełnym stanem badań tych stanowisk, o czym już mówiliśmy. Odnośnie do niektórych obiektów zbadanych na większą skalę możemy raczej mieć przekonanie, że takie zgrupowania grobów nie występują⁷⁷. Spotykamy jednak obiekty, na których obserwujemy zespoły grobów o wspólnych cechach, grupujące się w określonej części cmentarzyska. Dla przykładu możemy podać zaobserwowane występowanie w jednym zwartym miejscu grobów ze stosunkowo ubogim wyposaże-

⁷⁴ Gediga, *Badania zespołu stanowisk*, s. 82.

⁷⁵ J. Marciniak, *Znaczenie planigrafii dla badań archeologicznych*, „Archeologia Polski”, t. 4: 1959 z. 1, s. 47—56.

⁷⁶ Marciniak, *op. cit.*; tamże dalsza literatura; S. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Florencja 1959, s. 18—23.

⁷⁷ Np. na cmentarzysku w Czarnkowie. Por. L. J. Łuka, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV—V okresu epoki brązu*, „Fontes Praehistorici”, Vol. 1 (1950), Poznań 1951, s. 110.

niem na cmentarzysku w Dębówcu, pow. Wolsztyn⁷⁸, dalej zgrupowanie grobów komorowych w północnej części cmentarzyska w Kietrzu, pow. Głubczyce⁷⁹, czy też grobów kobiecych i dziecięcych w zachodniej części zbadanego odcinka cmentarzyska w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie⁸⁰. Również odkryte w Jordanowie Śl., pow. Dzierżoniów (w latach 1957—1959), groby jamowe występują w większości na krańcach cmentarzyska, jeśli uchwycona granica tego obiektu zostanie potwierdzona w toku dalszych badań.

Dotychczas omawialiśmy przykłady zgrupowania grobów na wycinku cmentarzyska. Niemniej ważne dla badania zagadnień społecznych jest rozmieszczenie na cmentarzysku poszczególnych grobów chronologicznie bliskich względem siebie. Dla przykładu możemy podać bardzo charakterystyczny zespół grobów z Wrocławia-Partynic⁸¹. Były one usytuowane względem jednego głazu, który stanowił punkt centralny, a 4 groby były rozmieszczone mniej więcej symetrycznie z czterech stron głazu. Groby te są datowane na V okres epoki brązu. Jeden z nich wyróżniał się wyraźnie wyposażeniem. Posiadał jeszcze raz tyle naczyń co najbogatszy z pozostałych grobów oraz przedmiot z brązu, których inne były pozbawione. Cały ten zespół był nieco oddzielony od głównej partii cmentarzyska. Prawdopodobnie będziemy mieli mniej więcej analogiczną sytuację (jeżeli chodzi o celowy układ grobów względem siebie) na cmentarzysku w Jordanowie Śląskim, pow. Dzierżoniów⁸². Wystąpił tam zespół złożony z pięciu grobów, z których jeden, najbogaciej wyposażony, stanowił punkt centralny, a cztery pozostałe znajdowały się z czterech stron w pewnym oddaleniu od niego.

Przytoczone przykłady cmentarzysk, na których zaobserwowano jakieś celowe zgrupowania grobów, ilustrują nam zasadniczo dwa warianty w tym zakresie. Mamy więc: a) zgrupowanie w określonej partii cmentarzyska grobów o mniej więcej jednolitym charakterze, budowie i wyposażeniu; b) celowe, charakterystyczne usytuowanie kilku lub kilkunastu grobów względem siebie, będących chronologicznie bliskimi i często różniącymi się formą, wyposażeniem czy nawet rodzajem pochówka. Do ostatniej grupy można też ewentualnie zaliczyć groby podwójne, przy czym bardzo interesujące mogą być te, w których mamy do czynienia z dwoma

⁷⁸ E. Naumowiczówna, *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Dębówcu w pow. wolsztyńskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses“, Vol. 10: 1959, s. 199 n.

⁷⁹ Gedl, *Uwagi o gospodarce...*, s. 39.

⁸⁰ Gajewski, *op. cit.*, s. 122.

⁸¹ R. Habelt, *Eine auffallende Grabanlage der Illirier in Breslau-Hartlieb*, „Altschlesische Blätter“, R. 13: 1938 z. 1, s. 9, 10.

⁸² B. Gediga, *Badania zespołu stanowisk...*, s. 75.

osobnikami dorosłymi. Porównanie wyposażenia obu osobników⁸³, zwłaszcza na podstawie większej ilości podobnych grobów, mogłoby dać podstawę do wniosków, dotyczących roli w życiu społecznym i pozycji majątkowej tych osób w jakiś sposób blisko ze sobą powiązanych (np. mąż i żona, „pan” i „sługa”), tworzących najczęściej komórkę organizacji społeczeństwa. To samo dotyczy również zespołów utworzonych z kilku grobów, jak wspomniany przykład z Wrocławia-Partynic. Odnosnie do grobów podwójnych i z większą liczbą pochówków trzeba zwrócić uwagę przede wszystkim na przyczyny, które sprawiły, że w tym samym grobie pochowano kilka osób. Wypada bowiem założyć równoczesną ich śmierć, co w normalnych warunkach mogło się wydarzyć rzadko. Toteż należy brać pod uwagę szereg przyczyn, jak np. epidemia, wspólna śmierć w wyjątkowych warunkach (w walce), a także ewentualnie możliwość występowania tzw. Sati, przy czym niekoniecznie trzeba brać pod uwagę składania do grobu żon razem z mężami, lecz również składania osób, pozostających w innym związku ze zmarłym. Co do ostatniej z przytoczonych możliwości mamy szereg przesłanek zaczerpniętych z materiałów etnograficznych, jak też niektóre dane archeologiczne⁸⁴. Wyjaśnienie w poszczególnych wypadkach tego zagadnienia nie jest również bez znaczenia dla interpretacji w aspekcie zagadnień społecznych tych zespołów.

Jak wygląda interpretacja przytoczonych przykładów, które ujęliśmy w wymienionych dwóch punktach? W grupie pierwszej możemy mieć do czynienia z kilkoma wariantami ich interpretacji. Będzie to częściowo zależne od cech wyróżniających groby tworzące specjalne zgrupowania na cmentarzysku. Można przypuszczać, że groby należą do grupy ludzi najzamożniejszych i o dużym znaczeniu społecznym, lub też odwrotnie — ubogich i nie odgrywających znaczniejszej roli w społeczeństwie, albo do jakiejś wydzielonej w społeczeństwie grupy ludzi, np. wojowników bądź osób związanych z praktykami kultowymi. Istnieje też możliwość wiązania ich z grupą najbardziej podatną nowym oddziaływaniom lub wreszcie grupą obcą etnicznie.

Przy omawianiu rozwoju obrządku grzebalnego Z. Zakrzewski wspomina również o charakterystycznym zgrupowaniu grobów ubogich na wymienionym już cmentarzysku w Dębówcu, pow. Wolsztyn⁸⁵. Autor wypowiada przy tej okazji swoje negatywne stanowisko w stosunku do przypu-

⁸³ Dostyc charakterystycznym przykładem jest grób nr 15 z Wołowa Śl., w którym można wyróżnić wyposażenie związane z poszczególnymi popielnicami. Por. T. Różycka, *op. cit.*, s. 303—307.

⁸⁴ Окладников, *op. cit.*, s. 252 n. oraz S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzeczca Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska”, t. 6: 1957, s. 80.

⁸⁵ Zakrzewski, *op. cit.*, s. 7.

szczeń, iż wydzielono specjalne miejsce na cmentarzysku dla ludności uboższej. Traktując to zagadnienie marginesowo nie stara się, niestety, szerzej uzasadnić swego stanowiska, lecz zaznacza, że nie spotkał się z podobnymi przykładami na innych obiektach. Nie analizując w tej chwili słuszności tych przypuszczeń, trzeba postulować wnikliwsze zwrócenie uwagi na tę kwestię w świetle nowszych materiałów. Nie wydaje się obecnie słuszne stanowisko nieprzyjmowania hipotezy odrzuconej w wypadku wspomnianego autora bez poświęcenia tej sprawie więcej uwagi. Powoływanie się przy tym na sugestie Z. Zakrzewskiego jako na rozstrzygające już omówioną kwestię jest również niewłaściwe⁸⁶.

Omówione zgrupowania grobów na cmentarzysku nie są łatwe do wyróżnienia. Konieczne jest przy tym zwrócenie uwagi na chronologię zespołu w stosunku do pozostałych grobów danego obiektu. Nie może ona całkowicie odbiegać od innych grobów, bo mielibyśmy wtedy raczej do czynienia z partią cmentarzyska użytkowaną w innym czasie.

Jeżeli chodzi o inne hipotezy, należy sądzić, że gdyby wyróżnione zgrupowanie grobów było ewentualnie związane z grupą obcą etnicznie, to ustalenie tego byłoby rzeczą skomplikowaną i źródła z cmentarzysk nie mogłyby być jedyną podstawą rozstrzygnięcia tej kwestii.

Na zakończenie warto jeszcze podkreślić, że jeżeli faktycznie istniało w okresie kultury łużyckiej wydzielanie na cmentarzyskach osobnych partii dla różnych grup społeczeństwa, to potwierdzenie tego faktu należałoby uzyskać na większej ilości obiektów, przynajmniej z terenu jednolitego kulturowo.

Układ grobów, który określiliśmy w punkcie drugim, może być również różnie interpretowany. Ogólnie wydaje się najbardziej prawdopodobne, że w takich wypadkach mamy do czynienia z jakąś mniejszą komórką organizacyjno-ustrojową społeczeństwa. Współwystępowanie natomiast grobów kobiecych z pochówkami dziecięcymi można uważać za pewien przejaw stosunków matriarchalnych⁸⁷. Mogą to jednak być jedynie bardziej długotrwałe relikty minionej formy ustrojowej.

Zagadnienie form własności

Zagadnienie to było dotychczas rzadziej podejmowane przez badaczy na podstawie cmentarzysk kultury łużyckiej niż poprzednio omówione. W dotychczasowej literaturze można zanotować szereg prób w tym zakresie. Przede wszystkim poświęcono trochę uwagi zagadnieniu własności narzędzi, czy też innych przedmiotów występujących w grobie i stanowiących wyposażenie zmarłego. Bezsporne jest na ogół istnienie własności

⁸⁶ Naumowiczówna, *op. cit.*, s. 199, 200.

⁸⁷ Gajewski, *op. cit.*, s. 122.

osobistej. Istotniejsze jednak znaczenie posiada własność prywatna, a więc np. własność narzędzi pracy. Ogólnie rzecz biorąc, cmentarzyska kultury łużyckiej mogą być tylko w bardzo małym stopniu bezpośrednim źródłem poznania tych zagadnień. Między innymi choćby i dlatego, że narzędzia pracy występują — jak wiadomo — w grobach interesującego nas okresu bardzo rzadko. Nie można jednak z tego wnioskować, że nie stanowiły one własności prywatnej. Należałoby przypuszczać, iż były dziedziczone, lub też sam rytuał pogrzebowy mógł powodować w jakimś stopniu to, że nie dawano ich zmarłemu do grobu. Stosunkowo duża wartość, jaką przedstawiały narzędzia pracy, powstrzymywała najprawdopodobniej przed wkładaniem ich do grobu; pozostawały one nadal na użytek żywych. Najwięcej zwrócono uwagi na formy odlewnicze, występujące w niektórych grobach. Przyjmuje się, iż stanowiły one własność prywatną zmarłego odlewcy. Wiązano z tym również zagadnienie wyodrębniania się odlewców ze wspólnoty rodowej⁸⁸. Wysuwano jednak również kwestię, czy narzędzia pracy znalezione w grobie świadczą o tym, że zmarły był ich użytkownikiem⁸⁹. Wydaje się, że tak specyficzne narzędzia pracy, jak formy odlewnicze, które raczej nie były w powszechnym posiadaniu, jeżeli znalazły się w grobie, to raczej dlatego, że zmarły był ich użytkownikiem. Co do innych przedmiotów występujących w grobach, rzeczywiście trudno rozstrzygać, czy stanowiły własność zmarłego za życia, czy też są to — jak już wspominaliśmy — dary złożone mu przez bliskich. Te zagadnienia jednak stanowią raczej mniej istotną część podstawowego, jeżeli chodzi o znajomość stosunków społecznych w okresie trwania kultury łużyckiej, problemu własności. Byłoby rzeczą ważniejszą znalezienie możliwości rozstrzygnięcia na podstawie interesującej nas kategorii źródeł zagadnienia własności ziemi czy bydła. Odgrywały one bowiem istotniejszą rolę w życiu gospodarczym, a tym samym więc zagadnienie ich własności ma zasadnicze znaczenie dla zrozumienia stosunków społecznych tego okresu. W tej dziedzinie jednak cmentarzyska kultury łużyckiej stwarzają znikome możliwości bezpośredniego poznania⁹⁰. Podjęta została np. próba ustalenia wielkości obszaru, jakim dysponowała społeczność chowająca swych zmarłych na jednym cmentarzysku⁹¹. Sama zasada, według której zostało to ustalone, mianowicie podział pewnego obszaru przez liczbę występują-

⁸⁸ Np. J. Kostrzewski, *Wytwórczość metalurgiczna...*, s. 208. Dość powszechnie uważa się, że m. in. pojawienie się zawodu odlewcy było przyczyną szybszego powstawania własności prywatnej, por. K. Tihelka, *Moravský Věteřovský Typ*, „Památky Archeologické”, t. 51: 1960, s. 112, 113.

⁸⁹ Janowski, *op. cit.*, s. 345.

⁹⁰ Materiał źródłowy pochodzący z innych stanowisk również nie stwarza większych możliwości poznawczych tego zagadnienia, na co zwracano już uwagę, por. m. in. Hensel, *op. cit.*, s. 27.

⁹¹ Gedl, *Badania zespołu...*, s. 45, 46.

cych na nim cmentarzysk, jest dość schematyczna i jedynie w wypadku ich jakiegoś równomiernego rozmieszczenia można się liczyć z popełnieniem mniejszego błędu. W innych natomiast warunkach byłoby niecelowe stosowanie tej metody, ponieważ rezultat takiego postępowania mógłby być daleki od prawdy⁹². Godna zanotowania jest inna próba poczyniona odnośnie do osadnictwa kultury amfor kulistych. Zmierza ona do uchwycenia korelacji między zespołem stanowisk archeologicznych a wyodrębnioną jednostką geograficzną⁹³, która miała stanowić teren eksploatacji określonej grupy ludności. Ten sposób wydaje się być bardziej możliwy do zastosowania w różnorodnych okolicznościach i mniej schematyczny od poprzednio wspomnianego.

Uzyskane jednak podanymi sposobami wyniki nie rozstrzygają nam również problemu, jak przedstawiały się szczegółowo stosunki własnościowe na tym obszarze w obrębie poszczególnych członków społeczności, z którą ten teren można by ewentualnie wiązać. Może pewne większe możliwości w tym zakresie powstałyby wtedy, gdyby uchwycono na cmentarzyskach podział społeczeństwa na poszczególne jednostki ustrojowo-organizacyjne. Wyróżnienie takie nie rozwiązałoby tego zagadnienia w sposób ścisły i jednoznaczny, a raczej stanowiłoby dodatkową obok innych przesłankę do rozwiązania tej kwestii.

IV. ZAGADNIENIE FORM ORGANIZACJI USTROJOWYCH SPOŁECZEŃSTWA

Organizacja społeczeństwa i wielkość grup ludzkich

Byłoby rzeczą ważną uzyskanie bezpośrednich jednoznacznie rozstrzygających źródeł np. odnośnie do zagadnienia wyodrębniania się rodziny jako podstawowej jednostki społeczno-gospodarczej. Aczkolwiek cmentarzyska kultury łużyckiej mogłyby w tym zakresie odegrać poważną rolę, to, pominąwszy już ich fragmentaryczne przebadanie, umniejszające ich znaczenie, istnieje jeszcze cały szereg trudności, które to komplikują. Im postaramy się obecnie poświęcić trochę uwagi.

Dotychczasowe usiłowania, które poczyniono w zajmującej nas obecnie problematyce, możemy podzielić na:

1. Mające bardziej na uwadze zagadnienia demograficzne. Dążyły one do ustalenia wielkości grupy ludzkiej, korzystającej z danego cmentarzyska. Nie wchodziły natomiast w zagadnienie istnienia rodu nierozczłonkowanego lub rodziny jako podstawowych jednostek gospodarczo-społecznych.

⁹² G e d i g a, *Badania zespołu stanowisk...*, s. 74, 75.

⁹³ T. W i ś l a ń s k i, *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952 i 1954*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, vol. 10: 1959, s. 55.

2. Próby wyraźnie nastawione na określenie roli i stosunku do siebie poszczególnych jednostek organizacyjno-ustrojowych.

Jakkolwiek poznanie kwestii sformułowanych w punkcie pierwszym ma również pewne znaczenie dla poznania zagadnień społecznych, jednak nie posiada tej pierwszorzędnej wagi, co podane w punkcie następnym. Zdajemy sobie sprawę, że osiągnięcie dokładnych danych w zakresie stosunków demograficznych będzie skomplikowane i w wielu wypadkach na razie nie do zrealizowania. Na przykład zagadnienie gęstości zaludnienia w liczbach bezwzględnych. Przy próbach ustalenia gęstości zaludnienia pierwszorzędna rola przypada cmentarzyskom, zwłaszcza w całości zbadanym. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na niesłuszne naszym zdaniem próby ustalania na podstawie fragmentu zbadanego metodą wykopaliskową cmentarzyska ogólnej przypuszczalnej ilości grobów, jaka na nim się znajduje⁹⁴. Trzeba bowiem mieć na uwadze, że na takich obiektach często obserwujemy duże przerwy w występowaniu grobów⁹⁵, a także to, że groby nie pochodzą z jednego okresu chronologicznego. Próby tego rodzaju mogą w efekcie doprowadzić niejednokrotnie do poważnych błędów. Nie bez znaczenia byłoby również uzyskanie ściślejszych danych dotyczących średniej długości życia ludzi w społeczeństwach kultury łużyckiej. W tym zakresie notujemy jednak dotychczas minimalne wyniki⁹⁶.

Przystępując do omawiania zagadnień związanych z organizacją społeczności, użytkującej poszczególne cmentarzyska, rozpoczniemy od analizy dwóch przytoczonych w poprzedniej części pracy przykładów. Pierwszym będzie stwierdzenie w wypadku cmentarzyska w Łubnicach, pow. Wieruszów⁹⁷, że mamy do czynienia w okresie jego użytkowania z dużym rodem nie podzielonym na rodziny. To stwierdzenie zostało uzasadnione przez autorkę przypuszczeniem o znacznych rozmiarach omawianego obiektu, jak również ustaleniem jego stosunkowo krótkiego czasu użytkowania. Drugi przykład daje próbę uchwycenia mniejszej jednostki organizacji społecznej, jaką jest rodzina. Autorka opracowania cmentarzyska w Jankowie, pow. Kalisz⁹⁸, sądzi, że wyróżnione tam zgrupowania grobów są właśnie odpowiednikami wyodrębnionych rodzin.

Podstawą wnioskowania w obu podanych przykładach był czas użytko-

⁹⁴ H. A. Ząbkiewicz-Koszańska, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łodzi-Rudzie Pabianickiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 10: R. 29—31: 1954—1956 (1958), s. 284.

⁹⁵ Dla przykładu można podać cmentarzysko w Topornicy, pow. Zamość; por. J. Głósik, *Cmentarzysko ciepłopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość*, „Materiały Starożytne”, t. 3: 1958, s. 200, tabl. XLV.

⁹⁶ Należy jednak oczekiwać w tym zakresie pewnego postępu, por. de Laet, *op. cit.*, s. 130.

⁹⁷ Walewska, *op. cit.*, s. 214, 215.

⁹⁸ Żukowska, *op. cit.*, s. 252, 253.

wania obiektu, wielkość wyróżnionych na nim skupisk grobów lub wielkość całego cmentarzyska. Czynniki te obok innych odgrywają faktycznie podstawową rolę przy wnioskach w zakresie naszych obecnych rozważań. Należy jednak ustosunkować się krytycznie do materiału faktograficznego, będącego podstawą rozumowania i uzyskanych następnie wniosków. Wydaje się, że przede wszystkim w obu przytoczonych przykładach źródłowa podstawa wniosków jest niepełna dla takiego uogólnienia, z jakim się tam spotykamy. Wspominaliśmy już o dużym ryzyku, jakie towarzyszy próbom ustalania wielkości poszczególnych cmentarzysk na podstawie zbadanego ich fragmentu. Jeżeli nawet można by się zgodzić z sugestią dotyczącą rozmiarów cmentarzyska w Łubnicach, to drugie zagadnienie — chronologia cmentarzyska — pozostanie nie rozstrzygnięte. Większość bowiem cmentarzysk kultury łużyckiej, które zostały zbadane w całości lub w bardzo dużej części, wykazuje, że pochówki na nich pochodzą z różnych okresów⁹⁹. W Łubnicach możemy więc mieć do czynienia z dużym cmentarzyskiem pochodzącym ze znacznie dłuższego okresu niż ten, na który są datowane odkryte dotychczas groby. Trzeba jeszcze do tego dodać, że ewentualne rozczłonkowanie rodu na poszczególne rodziny mogło się nie zaznaczyć w rozmieszczeniu grobów na cmentarzysku. Wszystkie więc czynniki, które służą w omawianym wypadku za uzasadnienie, że mamy do czynienia z dużym cmentarzyskiem użytkowanym przez ród patriarchalny jeszcze nie rozczłonkowany na poszczególne rodziny, w świetle dotychczasowych badań na tym obiekcie, są nie do przyjęcia. W wypadku cmentarzyska w Jankowie mamy sytuację mniej więcej analogiczną. Sam fakt wiązania wyróżnionych na cmentarzysku zespołów grobowych z rodzinami może być nawet prawdopodobny. Jednak bez ściślejszego przeanalizowania szeregu innych czynników, jak chronologia, skład zespołów grobowych pod względem płci i wieku, wyposażenia i rozplanowania w obrębie tych zespołów, nie można wykluczyć i innych możliwości, które sprawiły utworzenie się wspomnianych ugrupowań. Na konieczność uwzględniania tych czynników wskazuje przytoczony już przykład zespołu grobów z Wrocławia-Partynic, który wygląda dosyć przekonująco na zespół grobów przypuszczalnie najbliższej rodziny. Oprócz tego jest rzeczą ważną uwzględnianie stanu badań na danym obiekcie i samej techniki przeprowadzania na nim prac wykopaliskowych. W przypadku Jankowa prace prowadzono równoległymi rowami rozmieszczonymi w pewnych odstępach. Nie mamy więc jeszcze całkowitej pewności, czy wyróżnione na obecnym etapie badań zespoły grobów będą nimi rzeczywiście. Można się przecież liczyć z tym, że gdy zbadamy fragmenty tere-

⁹⁹ Dla przykładu: cmentarzysko w Jordanowie 51, pow. Dzierżoniów, z grobami od I okresu epoki brązu do okresu halsztackiego włącznie, lub Kietrz, pow. Głubczyce, z grobami od III okresu epoki brązu do okresu halsztackiego włącznie.

nu między tymi rowami, jak i dalszy odcinek cmentarzyska, rozplanowanie grobów może ulec zmianie.

Wyróżnione w wyniku analizy powyższych przykładów dwa podstawowe kryteria, tj. chronologia cmentarzyska i wielkość grupy grobów, nie mogą być jedynymi do badań zagadnienia organizacji społecznej. Należałoby uwzględnić cały szereg innych uchwytnych cech, jak wyposażenie, rozplanowanie grobów na cmentarzysku, przeprowadzić badania antropologiczne materiału kostnego i inne. Również przy tym zagadnieniu, podobnie jak w poprzednio omówionych, jest rzeczą ważną uchwycenie na określonym terenie, przynajmniej jednolitym kulturowo, powtarzania się tych samych zjawisk, co potwierdzałoby słuszność naszej interpretacji. Przynajmniej bowiem na jednolitym zwartym obszarze trzeba się liczyć z istnieniem podobnych stosunków.

Wypadałoby się jeszcze krótko zatrzymać nad kwestią wyodrębniania się organizacji plemiennej i roli poznawczej w tej dziedzinie cmentarzysk. Podobnie jak i w innych wypadkach cmentarzyska nie mogą być tutaj jedyną podstawą wniosków. Zagadnieniu wyodrębniania się plemion poświęcono już trochę uwagi, m. in. wykorzystując do tego materiał archeologiczny. Niemniej jednak zagadnienie to należy do mało opracowanych, i to nie tylko w odniesieniu do okresu kultury łużyckiej. Cmentarzyska kultury łużyckiej nie wnoszą również pewnych przekonywających i jednoznacznych przesłanek do interesującego nas zagadnienia.¹⁰⁰ Wydaje się, że w tej chwili, mając na uwadze całokształt dostępnych źródeł, należałoby w wypadku cmentarzysk zwrócić szczególną uwagę na: powiązanie i stosunek ich do całokształtu osadnictwa danego obszaru, pewną jednolitość obrządku grzebalnego, podobieństwo w ogólnym charakterze cmentarzysk na określonym terenie, które je różni od tego typu obiektów terenów sąsiednich, oraz na powtarzanie się cech drugorzędnych. Należy się jeszcze liczyć z tym, że szereg cech wspólnych dla cmentarzysk jakiegось określonego terenu niekoniecznie musi świadczyć o istnieniu więzi, np. plemiennej, między użytkownikami tych poszczególnych obiektów. Wiadomo bowiem, że oddziaływania kulturowe przenikają do grup sąsiednich, powodując ich częściowe wewnętrzne zróżnicowanie kulturowe, jak i jednoczesne ujednoczenie z innymi grupami ustrojowymi.

Na zakończenie tego rozdziału nie można pominąć jeszcze jednego zagadnienia, które zresztą bardzo komplikuje i w zasadzie czyni niepewne i ryzykowne wszelkie próby wydzielenia określonych grup organizacji społecznej na podstawie cmentarzysk. Z materiałów etnograficznych wiadomo, że u niektórych ludów, np. Kałmuków lub Turków-nomadów, badacze uchwycili istnienie trzy-, cztero-, pięcio-, a nawet siedmiostopniowej organizacji politycznej¹⁰⁰. Wiadomo także, że istniało pewne pomie-

¹⁰⁰ K. Moszyński, *Ludy pasterskie*, Kraków 1953, s. 5 n.

szanie między jednostkami opartymi na pokrewieństwie a jednostkami czysto ustrojowymi. Członkowie grupy opartej na pokrewieństwie mogli przebywać w różnych grupach ustrojowych. Gdy przyjrzymy się więc bogactwu i różnorodności organizacji ustrojowej poszczególnych ludów, które znamy z materiałów etnograficznych, to możemy przypuszczać, że rekonstrukcje dokonane na podstawie analizy materiałów pochodzących z cmentarzysk mogą nam dać albo fragmentaryczny schematycznie uproszczony obraz, albo też zgoła nie odpowiadający historycznej rzeczywistości.

*Zagadnienie patriarchalności wspólnoty pierwotnej
okresu kultury łużyckiej*

Zagadnienie to jest niezwykle aktualne, co przejawia się w literaturze głównie lat ostatnich, i to zarówno polskiej, jak i obcej. Wiele jednak wniosków w tym zakresie jest rezultatem dedukcji, opartej przede wszystkim na ogólnych prawach rozwoju społecznego. Obserwujemy jednak również próby wypracowania metod, wykorzystywania do tego celu źródłowego materiału archeologicznego¹⁰¹, jak i próby opracowywania szeregu zagadnień na bazie tych źródeł.

W. Antoniewicz¹⁰², jak już wspominaliśmy, sformułował kryteria wyróżnienia ustroju patriarchalnego w materiale źródłowym z cmentarzysk. Czynnikiem decydującym w tym ujęciu byłoby wyposażenie grobów. Podobnie zresztą i inni autorzy, wyróżniając groby starszyny patriarchalnej, opierają się przede wszystkim na analizie wyposażenia¹⁰³. Nie będziemy tutaj ponownie omawiać zagadnienia interpretacji wyposażenia grobów. Zwrócić należałoby jednak uwagę na wyjaśnienie przyczyn, dla których przodująca rola mężczyzny w społecznym procesie produkcji jest bardzo minimalnie podkreślona jakością wyposażenia. Słusznie podaje się jako jeden z czynników określających patriarchalność wspólnoty rodowej wyposażenie grobów męskich w broń i narzędzia¹⁰⁴. Wiemy tymczasem, że jedne i drugie są bardzo nielicznie reprezentowane w grobach kultury łużyckiej. W poprzednich częściach pracy omawialiśmy również zagadnienie interpretacji wyróżnionych na niektórych cmentarzyskach grobów bogatych pod względem wyposażenia. W każdym bądź razie wiązanie takich grobów ze starszszą patriarchalną nie może być poparte jedynie samym faktem występowania tego rodzaju zespołów grobowych. Pewnych danych może również dostarczyć do omawianego zagadnienia analiza

¹⁰¹ Np. Szafrąński, *Skarby brązowe...*

¹⁰² Antoniewicz, *Problem rozkładu...*, s. 121, 122.

¹⁰³ Szafrąński, *op. cit.*, s. 33—36.

¹⁰⁴ Antoniewicz, *op. cit.*, s. 121, 122.

współwystępowania grobów kobiecych i dziecięcych, jak i ilość grobów kobiecych w stosunku do męskich, o czym już wspominaliśmy poprzednio.

Przejście do patriarchalnej wspólnoty rodowej na ogół wiąże się z osiągnięciem dominującej pozycji gospodarki hodowlanej¹⁰⁵. Pewna może bardziej pośrednia w stosunku do osad rola przypada cmentarzyskom w ustaleniu podstaw gospodarczych społeczeństwa. Mała ilość miejsc osadniczych w rejonie Biskupina, pow. Żnin, przemawia zdaniem Z. A. Rajewskiego¹⁰⁶ za całkowitą przewagą gospodarki pastersko-hodowlanej i wiążącym się z nią półosiadłym osadnictwem. Dalej jedynie cmentarzyska są liczniejsze i one stają się „okresowymi centrami rodów czy plemion”¹⁰⁷. Podobna sytuacja — jak przytoczona — powtarza się również na innych terenach, i to dość często, w okresie kultury łużyckiej. Rozmieszczenie cmentarzysk, ich ilość, jak również materiał źródłowy, którego dostarczają do rekonstrukcji kultury materialnej społeczeństwa, umożliwiają wysnuwanie pewnych wniosków dotyczących zagadnień gospodarczych. Stosunkowo gęste występowanie cmentarzysk kultury łużyckiej na niektórych terenach¹⁰⁸ świadczy o intensywnym osadnictwie. Trudno wtedy przyjąć, że mamy na tym obszarze do czynienia z ekstensywną gospodarką pastersko-hodowlaną i półosiadłym trybem życia mieszkańców. Musieliby oni dysponować dużymi stadami zwierząt¹⁰⁹, dla których potrzebna była odpowiednia ilość pastwisk. Z drugiej strony znana nam kultura materialna, sprzęt codziennego użytku nie odpowiada społeczeństwu o półosiadłym trybie życia.

V. UWAGI KOŃCOWE

Podsumowując to, co poprzednio powiedzieliśmy na temat będący przedmiotem tej pracy, możemy wysnuć obecnie następujące wnioski. Jeżeli chodzi o uchwycenie różnicowania majątkowego lub społecznego na podstawie analizy inwentarza grobowego, to cmentarzyska kultury łużyckiej stwarzają w tym zakresie niewielkie możliwości. Gdy weźmiemy pod uwagę, że wyposażenie, które zastajemy w grobach, jest najprawdopodobniej fragmentaryczne w stosunku do tego, co złożono na sto-

¹⁰⁵ Należy jednak pamiętać, że nie tylko w takich warunkach gospodarczych wykrystalizowują się stosunki patriarchalne. Zwracają na to uwagę m. in. O. K o s w i e n, *Historia kultury pierwotnej w zarysie*, Warszawa 1955, s. 187, a także О к л а д н и к о в, *op. cit.*, s. 230.

¹⁰⁶ Z. A. R a j e w s k i, *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24: 1957 z. 3, s. 174.

¹⁰⁷ R a j e w s k i, *op. cit.*, s. 174.

¹⁰⁸ Np. okolica Jordanowa Śl. i Sobótki, por. G e d i g a, *Badania zespołu stanowisk...*, s. 74, ryc. 1.

¹⁰⁹ Porównaj sugestie w tym zakresie S z a f r a ń s k i e g o, *Z badań...*, s. 113.

sie i w grobie, że uchwytnie nieduże na ogół różnice mogą być spowodowane różnymi czynnikami, czasem nie związanymi ze zróżnicowaniem społeczeństwa w interesującym nas zakresie, to musimy stwierdzić, że większość dotychczasowych prób poczynionych w tym kierunku jest oparta na bardzo nieprzekonywującym materiale źródłowym. Wymowa jego jest bynajmniej niejednoznaczna i na pewno odbicie w nim zróżnicowania majątkowego i społecznego jest niepełne i znacznie spaczone. W niektórych jednak wypadkach wydaje się możliwe określenie w sposób ogólny i nie budzący poważniejszych wątpliwości pozycji majątkowej i społecznej zmarłego. Możliwe to jest wówczas, gdy mamy do czynienia z wyposażeniem grobu, wyraźnie odbiegającym od innych. Wnioski te będą bardziej uzasadnione, gdy będzie się to wiązało z pewnym wyróżnieniem w zakresie formy i budowy grobu, lub też położenia na cmentarzysku. Trudniejszym już zagadnieniem byłaby interpretacja zupełnie jednolitego cmentarzyska pod względem wyposażenia i wyglądu grobów. Również do innych zagadnień, jak np. własność środków produkcji, społecznego podziału pracy, uchwycenia organizacji ustrojowej społeczeństwa, cmentarzyska kultury łużyckiej dają bardzo ograniczoną podstawę do ich rozwiązania. Należy przy tym brać pod uwagę jak najbardziej pełny materiał źródłowy.

Zespół cech cmentarzysk kultury łużyckiej, których analiza formalna i historyczna jest niezbędna w badaniach stosunków społecznych, można w sposób ogólny sklasyfikować następująco:

1. Położenie cmentarzyska

- a) w stosunku do środowiska geograficznego
- b) w stosunku do innych współczesnych mu śladów działalności ludzkiej na określonym terenie.

Analiza tych cech powinna doprowadzić przede wszystkim do ustalenia wielkości ekumeny wykorzystywanej przez określoną grupę organizacyjną społeczeństwa, jak również do ustalenia formy działalności, głównie gospodarczej, w obrębie tej ekumeny.

2. Chronologia poszczególnych zespołów grobowych na cmentarzysku i ich przynależność kulturowa.

Ustalenie chronologii i przynależności kulturowej nie wiąże się bezpośrednio z interesującymi nas zagadnieniami, uwzględnianie tych czynników jest jednak niezbędne przy interpretacji cmentarzysk w ich aspekcie.

3. Wielkość cmentarzyska (tę cechę analizujemy głównie w aspekcie zagadnień demograficznych).

4. Rozplanowanie cmentarzyska i usytuowanie poszczególnych grobów względem siebie (bierzemy przy tym również pod uwagę groby wie-

loPOCHÓWKOWE). Analiza powinna być m. in. skierowana na uchwycenie organizacji społeczeństwa.

5. Konstrukcja grobu.

6. Charakter pochówka

a) ciałopalny

b) szkieletowy.

7. Położenie szczątków kostnych zmarłego w grobie.

8. Charakterystyka antropologiczna zmarłego dokonana na podstawie analizy materiału kostnego.

9. Wyposażenie zmarłego w grobie (analiza ilościowa, jak i jakościowa, uwzględniająca wszystkie cechy poszczególnych przedmiotów¹¹⁰).

Analiza cech podanych w punktach od 5 do 9 ma na celu głównie wyjaśnienie zagadnień związanych z pozycją społeczną i majątkową zmarłego, jak i organizacją podziału pracy w obrębie danej grupy ludzkiej.

Należy podkreślić, że wysunięte wnioski nie powinny być oparte na jednej z tych cech, które podaliśmy. Dalej, potwierdzenie wniosków wysuniętych w toku analizy cmentarzysk trzeba szukać na innych stanowiskach, np. osadach, szczególnie na powiązanych z analizowanym cmentarzyskiem. Ponieważ podobna sytuacja, jeżeli chodzi o stosunki społeczno-gospodarcze, istnieje zazwyczaj na większym obszarze, należy więc zwrócić uwagę, że przynajmniej w obrębie terenu jednolitego kulturowo, w którego ramach zresztą jest najbardziej wskazane przeprowadzenie analizy materiału źródłowego w interesującym nas aspekcie, powinniśmy mieć do czynienia z powtarzalnością zjawisk i podobnych okoliczności.

Wypada jeszcze wspomnieć o pomocniczej roli, jaką odgrywa materiał etnograficzny¹¹¹. Jego coraz częstsze wykorzystywanie do badań m. in. nad stosunkami społecznymi okresów pradziejowych staje się bardzo widoczne w ostatnim czasie¹¹². Podkreśla się jednak dość istotne w tym zakresie trudności. Mimo bowiem istnienia prawidłowości przebiegu procesu rozwojowego społeczeństw należy się liczyć ze specyfiką poszczególnych terenów, okresów chronologicznych i poszczególnych grup etnicznych. Nie można też nie uwzględniać faktu, że prymitywne kultury etnograficzne przebywały w innym współczesnym im otoczeniu niż kultury archeologiczne i dzieli je duża różnica czasowa. Dlatego też jest rzeczą wykluczoną, by można było ustalać pewne wyobrażenia o stosunkach

¹¹⁰ W. Hołubowicz, *O metodzie wykopaliskowej*, „Archeologia Śląska”, t. 2: 1959, s. 10.

¹¹¹ Zagadnienie to omawia J. Kulczycki w pracy *Metoda badań analogii archeologicznych i etnograficznych w studiach nad dziejami kultury materialnej*, „Światowit”, t. 21: 1955, s. 1—40.

¹¹² Гурина, *op. cit.*; Окладников, *op. cit.*; Otto, *Die sozialökonomische Verhältnisse...*

społecznych określonego okresu pradziejowego na podstawie analogii etnograficznych, nie mając ku temu pewnych przesłanek w materiale archeologicznym.

Duża ilość materiału faktograficznego skłania autorów do stosowania przy jego analizie różnych metod statystycznych. Dotychczas mamy jedynie w polskiej literaturze archeologicznej przykłady dotyczące cmentarzysk z innych okresów chronologicznych¹¹³. Wskazuje się również na stosowanie tych metod w odniesieniu do cmentarzysk kultury lużyckiej¹¹⁴. Między poszczególnymi cechami cmentarzysk zachodzą różnego typu współzależności. Uchwycenie ich jest sprawą bardzo istotną, pozwala bowiem na ich pełną i właściwą interpretację. Znacznie ułatwić mogą to zadanie metody statystyczne, a zwłaszcza korelacyjne. Można bowiem przy ich stosowaniu wyeliminować do minimum subiektywne wrażenia, nieraz mylne, jakie powstają przy zapoznawaniu się z większą ilością materiału źródłowego. Uporządkowany obraz materiału źródłowego, jaki uzyskujemy przy stosowaniu wspomnianych metod statystycznych, wymaga interpretacji, która powinna już uwzględniać to, co w tym zakresie powiedzieliśmy poprzednio.

Na zakończenie warto jeszcze zwrócić uwagę na dosyć charakterystyczną cechę, która występuje w dotychczasowej literaturze archeologicznej, zwłaszcza dotyczącej zagadnień społecznych. Istnieje w niej cały szereg wniosków i hipotez, które nie wiadomo jak powstały lub są poparte bardzo nieprzekonywającymi dowodami. Uporządkowanie tego jest ważnym zadaniem dalszych badań w tym zakresie,

BOGUSŁAW GEDIGA

CEMETERIES OF THE LUSATIAN CULTURE IN THE RESEARCHES ON SOCIAL CONDITIONS

The author discusses in his paper the cognitive value of Lusatian cemeteries in carrying out researches on social problems. The main attention is drawn to the possibility of using source materials from cemeteries in investigating social, professional and financial differentiation, forms of ownership, organisational problems of

¹¹³ L. Leciejewicz, *Cmentarzysko w Birce. Próba interpretacji społecznej*, „Archeologia”, t. 6: 1954, s. 141—159; A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie w pow. średzkim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8/9: 1958, s. 404, 405; Godłowski, *Studia nad stosunkami...*

¹¹⁴ Na pewne próby natrafiamy już w dotychczasowej literaturze, np. Szafrański, *Z badań...* Równocześnie coraz liczniejsze są sugestie w tym kierunku, i to nie tylko w polskiej literaturze, np. V. Podborský, *Bemerkungen zur Problematik der mährischen Hallstattzeit — I*, „Sbornik prac filosofské fakulty brněnské university řada archeologicko-klasická”, Brno E 5: 1960, s. 23, 24.

TABELA I
Statystyczne zestawienie wyposażenia grobów na niektórych cmentarzyskach kultury łużyckiej¹

L. p.	Miejscowość i powiat	Chronologia cmentarzyska	Ilość grobów*	Groby z samą popielnicą			Groby z 1-3 naczyńcami			Groby z 4-5 naczyńcami			Groby z 6-10 naczyńcami			Groby z 11-20 naczyńcami			Groby z powyżej 20 naczyńcami			Groby jamowe						
				Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku	Procent ogólnej ilości grobów na cmentarzysku	Procent grobów wyposażonych w przedmioty metalowe	Procent ogólnej ilości grobów z przedmiot. metal. na cmentarzysku				
1	Pouchov okr. Hradec Kralove ² (ČSR)	III, IV, V okr. E.B.	121	—	—	—	74,3	24,4	76	15,7	21	14	10	25	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
2	Libochovany ³ okr. Litoměřice (ČSR)	III, IV, V okr. E.B.	53	—	—	—	48	4	33	18,5	20	33	26	—	—	7,5	50	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
3	Prokocim ⁴ pow. Kraków	V okr. E.B.	159	—	—	—	74	41,5	79	24	31,5	19,4	2	33	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
4	Iwanowice ⁵ pow. Miechów	V okr. E.B.	46	—	—	—	69,5	18,7	55	19,5	9	27	11	6	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
5	Piasek ⁶ pow. Lubliniec	okr. halszt.	54	—	—	—	91	38	100	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
6	Mikolin ⁷ pow. Niemodlin	V okr. E.B. okr. halszt.	108 81	16 15	— 75	— 14,7	68 42	13 82	47 46	12 16	31 77	21 16,3	9 17	60 57	32 13	— 10	— 75	— 10	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	
7	Jordanów Śl. ⁸ pow. Dzierżonów	IV i V okr. E.B.	148	—	—	—	28,4	9,5	11	20,2	13,3	11	36,4	31,4	47	14,3	47,6	28	0,7	100	3	—	—	—	—	—	—	
8	Chojna — Golejówek ⁹ pow. Rawicz	IV i V okr. E.B. i okr. halszt.	73	—	—	—	72,2	17,3	45	12,5	44,4	20	14	60	30	1,3	100	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
9	Szymocin ¹⁰ pow. Głogów	głównie IV okr. E.B.	56	—	—	—	64,3	19,4	47	21,4	50	40	9	40	13	5,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
10	Zschechwitz ¹¹ Kr. Altenburg (NRD)	IV okr. E.B.	21	—	—	—	66,7	14	50	19	25	25	14,3	33	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	Gorzycy ¹² pow. Tarnobrzeg	IV (?), V okr. E.B. i okr. halszt.	148	35	13	63	22,5	9,9	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42,5	1,6	10
12	Sieniawy ¹³ pow. Jarosław	okr. halszt.	115	33	5	33,5	65	6,6	71,5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	Myślubórz ¹⁴ pow. Opoczno	V okr. E.B.	44	95,4	21,4	90	4,6	50	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Lódź — Ruda Pabianicka ¹⁵	okr. halszt. i wczesnolatański	97	29,4	26	22,5	70,6	37	77,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Sierpowa ¹⁶ pow. Łęczyca	głównie IV okr. E.B.	193	60	2,5	34	13,5	3,8	22	2	25	11	0,5	100	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	4	22
16	Lubnice ¹⁷ pow. Wieruszów	V okr. E.B. i okr. halszt.	72	—	—	—	30,6	—	—	32	21,7	35,7	36	34,6	64,3	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Wilmersdorf ¹⁸ Kr. Beeskow (NRD)	IV i V okr. E.B.	35	—	—	—	85,7	—	—	11,4	—	—	2,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Czarnków ¹⁹	IV i V okr. E.B.	195	—	—	—	37	2,7	5	18	17,6	15	32	33	51	12	45,8	27	1	50	2	—	—	—	—	—	—	—
19	Krzęcin ²⁰ pow. Choszczno	IV i V okr. E.B.	48	—	—	—	75	—	—	16,7	—	—	6,3	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Wolczkowo ²¹ pow. Szczecin	IV i V okr. E.B.	54	16,6	—	—	74	12,5	100	7,4	—	—	2	—	—	16,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* Podawana ilość grobów obejmuje jedynie te zespoły, które zostały uwzględnione w zestawieniu, nie zawsze więc liczba ta pokrywa się z ilością odkrytych grobów na danym cmentarzysku.

¹ W tablicy zostało pominięte ważne dla interesującego nas zagadnienia cmentarzysko z Górzewic, pow. Szamotuły, por. Z. Pieczyński, *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700-400) w Górzewicach w pow. szamotulskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Vol. 4: 1953, s. 101-152, jak również cmentarzysko w Topornicy, pow. Zamość, por. Głósiński, *op. cit.* Uczyniono tak dlatego, że publikowane zespoły ze względu na stan zachowania materiałów są częściowo niekompletne.

Dzięki uprzejmości Redakcji miałem możliwość poczynić pewne uzupełnienia w tablicy, m. in. zostało uwzględnione cmentarzysko z Sieniawy, pow. Jarosław. Z przyczyn jednak niezależnych ode mnie nie mogłem w tym czasie dokonać jeszcze innych uzupełnień z nowszych publikacji.

² V. Martinec, *Pohřebiště lužické kultury v Pouchově u Hradce Králové*, „Archeologické rozhledy”, R. 12: 1960, s. 860-903.

³ E. Plesl, *Lužická kultura v severozápadních Čechách*, Praha 1961, s. 112-127.

⁴ Z. Durczewski, *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. II Materiały, Kraków 1948, s. 15-27.

⁵ Durczewski, *op. cit.*, s. 127-177.

⁶ T. Reymann, *Cmentarzysko późnobrazowe i halsztackie w Piasku w pow. lublinieckim na Górnym Śląsku*, „Przegląd Archeologiczny”, t. IV z. 1, R. 10: 1928, s. 49-61; K. Jażdżewski, *Dwa cmentarzyska łużyckie w Boronowie i Piasku w pow. lublinieckim, na Górnym Śląsku*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 11: 1932, s. 70-85.

⁷ M. Gedl, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Mikolinie, pow. Niemodlin*, „Silesia Antiqua”, t. 2: 1960, s. 23-47.

⁸ Z badań prowadzonych przez Zakład Archeologii Polskiej IHK PAN we Wrocławiu w latach 1956-1959.

⁹ Z. Woźniak, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chojnie-Golejówku w pow. rawickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. XII, R. 34: 1959, s. 33-51. Za udostępnienie mi pracy w maszynopisie składam Autorowi podziękowania.

¹⁰ A. Gałuszka, *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Szymocinie, pow. Głogów*, „Archeologia Śląska”, t. 2: 1959, s. 106-110.

¹¹ H. J. Gomulka, *Drei jungbronzezeitliche Gräberfelder aus dem Kreis Altenburg*, *Studien zur Lausitzer Kultur*, „Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte”, Leipzig nr 3: 1958, s. 130-139.

¹² K. Moskwa, *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Gorzycach, pow. Tarnobrzeg*, „Rocznik Rzeszowski”, t. 3: 1960, s. 134-171.

¹³ H. Różańska, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Sieniawie-Piganach, pow. Jarosław*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27: 1962, z. 4, s. 360-392.

¹⁴ Salewicz, *op. cit.*, s. 126-147.

¹⁵ Ząbkiewicz-Koszańska, *op. cit.*, s. 239-271.

¹⁶ W. J. Ber, *Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Sierpowie w pow. łęczyckim*, „Światowit”, t. 17: 1936/1937, s. 99-128.

¹⁷ Walewska, *op. cit.*, s. 159-194.

¹⁸ J. Schneider, *Die Keramik des Aurither Stils westlich der Oder*, *Studien zur Lausitzer Kultur*, „Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte”, Leipzig nr 3: 1958, s. 56-70.

¹⁹ Łuka, *op. cit.*, s. 157-161.

²⁰ A. Hamling, *Cmentarzysko ludności kultury „łużyckiej” w Krzęcinie, pow. Choszczno*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 2: 1956, s. 44-84.

²¹ Stanowisko opracowane przez mgr. S. Wesołowskiego. Za udostępnienie mi opracowania w maszynopisie składam Autorowi podziękowanie.

society; they may also be helpful in ascertaining patriarchal system of communal unity in the discussed period.

Having analysed a large number of cemeteries representing almost all local groups of the Lusatian culture, basing on the analyses of the research works concerning social relations, we can ascertain the following features of cemeteries from the Lusatian period: their all-round and exhaustive analysis, formal and historical, is absolutely necessary in serious research.

1. The situation of a cemetery

- a) with regard to geographical environment
- b) with regard to other contemporary traces of human activities in the given territory.

The analysis of the above features is most instrumental in determining the ecumen, i. e. an area of activities of the given organisational unit of society; it is also helpful in investigating forms of these activities, mainly economic.

2. The chronology of the grave complexes in analysed cemeteries and their culture affiliations. During researches on social problems both factors must be taken into consideration.

3. The size of the cemetery. The author discusses it in the aspect of demographic problems, from the point of view of the organisational structure of society.

4. The layout of the cemetery and the situation of respective graves (communal graves are also taken into account). In this case the researchers should try to reveal these parts of cemeteries which contain graves especially rich or poor; all graves ought to come from the same period and have common traits. It is desirable that these graves appear in groups representing some kind of the organisational units of society, such as the family or tribe.

5. Construction of the grave

6. The character of the burial

a) cremative

b) skeletal

7. The position of the bone remains in the grave

8. Anthropological description of the corpse on the basis of the preserved bone material

9. Quantitative and qualitative analysis of the grave equipment, taking all traits of finds into account (cf. the classification of traits given by prof. W. Hołubowicz in his paper *O metodzie wykopaliskowej (On the Method of Excavation)*. „Archeologia Śląska”, t. 2:1959, s. 10.

Features given in paragraphs 5—9 should be analysed mainly in the aspect of social and financial differentiation, and with regard to the division of labour.

While interpreting facts accumulated during the analysis of the cemeteries, one should remember not to draw conclusions on the basis of the features, given above: therefore it is absolutely necessary to grasp their interrelations. Lusatian culture being differentiated, it is desirable that all researches should be carried out in the area that is culturally monolithic. Factual material being large, the researchers have to employ various methods of investigation, the most helpful being statistical and especially correlative. The analysis and historical interpretation of the respective features of the cemeteries in the aspect of social problems is very difficult and complicated, as they are reflected not directly, but through the whole series of other factors, first of all beliefs, which often deform their picture as received in the source material obtained from the cemeteries,